

EX.PO AUS

Širenje potencijala UNESCO lokaliteta na Jadranu

Projekt je sufinanciran
sredstvima Evropske unije,
Instrument za
prepristupnu pomoć

Projektnu aktivnost
je provela
Istarska županija –
Regione istriana

Unapređenje potencijala
UNESCO-vih
lokaliteta na Jadranu

Unapređenje potencijala UNESCO-vih lokaliteta na Jadranu

Ova publikacija izrađena je uz finansijsku pomoć Programa prekogranične saradnje IPA Adriatic (*IPA Adriatic Cross-Border Cooperation Programme*). Sadržaj ove publikacije isključiva je odgovornost Istarske županije – Regione Istriana i ni na koji se način ne može smatrati da odražava stajališta nadležnih Programa prekogranične saradnje IPA Adriatic.

Projekt je sufinanciran
sredstvima Evropske unije,
Instrument za
prepristupnu pomoć

Projektnu aktivnost
je provela
Istarska županija –
Regione istriana

EX. PO AUS SVJETSKA BAŠTINA JADRANA

Prekogranični projekt EX. PO AUS (EXtension of POTentiality of Adriatic UNESCO Sites – Unapređenje potencijala UNESCO-ovih lokaliteta na Jadranu) sufinansirala je Evropska unija u okviru IPA programa Jadranske prekogranične saradnje (Adriatic CBC Programme) 2007–2013. U projektu učestvuju dvanaest partnera iz četiri zemlje članice Evropske unije (Italija, Slovenija, Hrvatska i Grčka) i tri države istočnog Jadrana (Bosna i Hercegovina, Crna Gora i Albanija) s obje strane Jadranskog mora: grad Dubrovnik, Istarska županija, grad Split, provincija Ferrara, općina Ravenna – **Gradski Muzej umjetnosti**, općina Alberobello; Fondacija “Akvileja”, Sveučilište Primorska – Znanstveno-istraživački centar; Centar za konzervaciju i arheologiju Crne Gore, Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika (Bosna i Hercegovina), Ured za upravu i koordinaciju Butrinta (Albanija) i općina Krf (Grčka). Trajanje projekta je 36 mjeseci, a njegova ukupna vrijednost iznosi 3.324.700,40 eura, od čega je 85% sufinansirano sredstvima IPA-e, dok je udio partnera

15% ukupne vrijednosti projekta.

Prekogranični pristup najpogodniji je način postizanja sveobuhvatnih i dugoročnih rezultata na području održive valorizacije upravo zbog kombinacije geografske blizine i izuzetne koncentracije bogate kulturne i prirodne baštine koju je priznao UNESCO. Prema definiciji, svaki UNESCO-ov lokalitet sadrži međunarodnu dimenziju koja nadilazi nacionalne granice, tako da je vrlo važno upoređivati, dijeliti i prenositi iskustva, te započeti nove strategije zajedničke valorizacije utemeljene na blizini.

Opći je cilj projekta uspostava mreže saradnje između UNESCO-ovih lokaliteta na Jadranskom moru (uključujući i neke izuzetne lokalitete koji tek nastoje dobiti to priznanje) ostvarive u prekograničnom kontekstu uz širenje kvalitetnih tehničkih i upravljačkih znanja i sposobnosti između raznih javnih i privatnih učesnika s ciljem ostvarivanja zajedničke dugoročne strategije postizanja održive valorizacije ovih lo-

kaliteta utemeljene na visokom nivou upravljačke, tehnološke i energetske inovacije.

Kako bi se postigao ovaj strateški cilj, nastojat će se postići sljedeći posebni ciljevi: prekogranični razvoj koncepta i sredstava za održivo upravljanje UNESCO-ovim lokalitetima; prekogranično usavršavanje znanja, tehnika i tehničke podrške putem razmjene informacija o najboljoj praksi i tehnikama; realizacija inovativnih pilot-akcija na određenim UNESCO-ovim lokalitetima; zajednička valorizacija jadranskih UNESCO-ovih lokaliteta u cjelini i kao pojedinačnih tematskih pitanja s tendencijom privlačenja svjetskog rastućeg segmenta turista koje zanima kultura i priroda.

Projekt provodi dvanaest partnera s obje strane Jadranskog mora. Svaki je partner priredio tekst i izbor fotografija s prikazom baštine koja se već nalazi na UNESCO-ovom Popisu svjetske baštine ili na Tentativnoj listi: Alberobello (Italija), Akvileja (Italija), Butrint (Albanija), Dubrovnik (Hrvatska), Ferrara (Italija), Kotor (Crna Gora), Krk (Grčka), Piran (Slovenija), Poreč (Hrvatska), Ravenna (Italija), Mostar (Bosna i Hercegovina), Split (Hrvatska). U okviru općih ciljeva projekta, svrha je ovog izdanja promoviranje UNESCO-ovih lokaliteta na Jadranu, objavljivanje njihova značaja i doprinos njihovoj održivoj valorizaciji.

Kako bi mogao biti uvršten u Popis svjetske baštine (World Heritage List – WHL), određeni lokalitet mora imati izuzetnu svjetsku vrijednost i ispunjavati najmanje jedan od deset uvjeta odabira koji obuhvataju kulturne, prirodne i kombinirane (kulturni pejzaž) karakteristike. Uvršteni lokaliteti redovno ispunjavaju najmanje dva uvjeta, a često i više od dva. Moraju biti pod zaštitom nacionalnih vlasti, te se o njima mora voditi odgovarajuća briga, čak i nakon uvrštavanja u Popis svjetske baštine. Drugim riječima, ne radi se o načinu

očuvanja spomenika ili prirodnog lokaliteta, već o činjenici da uvrštavanjem u ovaj popis određeni lokalitet zapravo dobiva “dodatnu vrijednost”. S obzirom na UNESCO-ov autoritet, nivo svijesti šire javnosti o nekom lokalitetu znatno se povećava, iako su aktivnosti odnosa s javnošću uvijek potrebne kako bi se zanimanje za određeni lokalitet zadržalo.

U cjelini, lokaliteti kulturne i prirodne baštine neprocjenjive su i nezamjenjive vrijednosti cjelokupnog čovječanstva. Smatra se da predstavljaju “izuzetnu univerzalnu vrijednost”, te da ih je kao takve potrebno posebno zaštititi od rastućih prijetnji. Nacionalne države i lokalne zajednice stoga nose golemo breme odgovornosti njihove zaštite i konzervacije u ime cijelog svijeta. Međunarodni forumi, predvođeni UNESCO-om, interveniraju isključivo u slučajevima velike prirodne ili društvene opasnosti.

Istočna i zapadna obala Jadrana, od Otrantskih vrata do sjevernih močvara doline rijeke Po, posuta je ostacima minulih kultura i prirodnog okoliša. Ovaj prikaz uključuje tek dvanaest lokaliteta uvrštenih u UNESCO-ov Popis, dok sljedećih dvanaest lokaliteta nije obuhvaćeno pregledom. Na taj su odabir utjecali zahtjevi projekta da, s jedne strane, bude reprezentativan po pitanju važnosti, no da istovremeno obuhvati sva geografska područja. Trulli u Alberobello odražavaju narodno obrtništvo, crkve u Ravenni prikazuju ljepotu ranokršćanske arhitekture i umjetnosti, Akvileja je rimski i ranosrednjovjekovni grad na razmeđu šireg područja. Episkopalni kompleks u Poreču važan je zbog svoje očuvanosti, upravo kao i Dioklecijanova palača u Splitu. Dubrovnik je jedinstven sam po sebi, kao utvrđeni srednjovjekovni grad prekrasno očuvan u cjelini, dok je područje Kotora važno za interakciju priobalnih gradova s njihovim okolišem, slično kao Butrint, premda su historijske i prirodne okolnosti ta dva lokaliteta prilično različite. Lokaliteti

teti u Bosni i Hercegovini uključeni u ovaj projekt su heterogeni s obzirom na to da je Mostar na popisu Centra za svjetsku baštinu, dok su Stolac, Blidinje i Blagaj na popisu kandidata. Ljepotu i važnost grada Krfa obilježavaju višeslojne karakteristike (historijske, arhitektonske i kulturne), a Piran njegova sljubljenost sa solanama kao prirodnim ambijentom koji su stvorile ljudske ruke. I u Ferrari se vidi interakcija ljudskoga djelovanja i prirodnog okruženja

Glavni očekivani rezultat projekta, čiji je važan dio i ovo izdanje, postizanje je jadranskog prekograničnog usklađivanja institucionalnih pristupa i metodologije intervencije za održivo očuvanje i valorizaciju UNESCO-ovih lokaliteta na Jadranu. Još jedna važna posljedica projekta bilo bi oblikovanje strategije s ciljem zajedničke prekogranične turističke valorizacije. Upravljanje i valorizacija UNESCO-ovih lokaliteta na Jadranu trebali bi se znatno unaprijediti uz standardizaciju metoda, novih zamisli, sredstava i aktivnosti.

“Održivo upravljanje” ključni je izraz, a spoznaja različitih realnosti zacijelo predstavlja prvi korak prema tom cilju.

Ovo izdanje prikazuje raznolikost obilježja i širok spektar potreba određenih lokaliteta. Neki od njih već su priznati UNESCO-ovi lokaliteti, neki će to tek postati, neki su već pripremili plan upravljanja, a drugi su u početnoj fazi; neki su vezani uz pitanja mozaika, ostali uz suhozidno ili narodno naslijeđe, neki se moraju nositi sa svakodnevnicom grada koji istovremeno predstavlja vrijednu ostavštinu prošlosti, dok ostali trebaju uzeti u obzir svoj prirodni okoliš. Metodološki pristup njihovom očuvanju i upravljanju stoga mora pronaći pravu mjeru i ravnotežu između potrebe za djelovanjem u okviru zajedničkog prekograničnog projekta uz istovremeno omogućavanje svakom partneru da na najprimjereniji način razvija svoje posebne potrebe i prioritete unutar zajednički utemeljenog okvira.

10	Alberobello, Italija
18	Akvileja, Italija
28	Butrint, Albanija
38	Krf, Grčka
46	Dubrovnik, Hrvatska
56	Ferrara, Italija
66	Kotor, Crna Gora
76	Mostar, Bosna i Hercegovina
84	Piran, Slovenija
94	Poreč, Hrvatska
102	Ravenna, Italija
112	Split, Hrvatska

TRULLI U ALBEROBELLU

Prahistorijska
tradicija
u etnografskoj
primjeni

Trulli su narodne građevine prepoznatljive po četverostranom obliku, prekrivene konusnim krovom, izgrađene pomoću grubo obrađenih gromada kamena krečnjaka prikupljenih na okolnim poljima. Kada su u kasnijim razdobljima na tom području nastali veliki rezervoari za prikupljanje vode, trulli su građeni direktno na živoj stijeni isključivo suhozidnom tehnikom bez upotrebe maltera. Oni predstavljaju vrlo osebujan arhitektonski izraz: s jedne strane, nastali su na tradiciji starih tehnologija i tipologija iz prahistorijskog doba koje su u ovom dijelu južne Italije preživjele bez prekida. S druge strane, nepoznate su okolnosti dovele do izuzetne geografske rasprostranjenosti ove tehnologije u tačno određenom razdoblju između 17. i kraja 18. vijeka. Spoj dvaju ili više trulla različitih veličina

Alberobello, Trulli

Alberobello, ulica

čini naseobinu, a veći broj međusobno slobodno povezanih trulla čini "trullaia", odnosno skup građevina, manjih dvorišta i gumna u kojima se nalaze i životinjske nastambe, malih ograđenih vrtova i povrtnjaka dostupnih samo iz kuća. Najmanji trulli, u kojima se obično nalaze niše za ležajevu i ognjišta, povezani su s glavnim trullom niskim lukovima. Seoski su trulli prisutni u cijeloj dolini Itria. No, jedino gradsko naselje zaista jedinstveno obilježeno ovim tipom građevina je Alberobello, sa svoja dva kvarta – Monti i Aia Piccola. Kvart Monti, izgrađen na prilično strmom terenu, prostire se na površini od 15 hektara i uključuje 1030 trulla. Predstavlja prvu veliku, jasno raspoznatljivu grupu trulla u gradu, koja

se otvara prema brdu poput lepeze, a od ostatka grada razdvaja je šetalište Martellotta. Svi se putevi niz brdo spajaju na jednom mjestu kako bi omogućili odljev voda. Kvart Aia Piccola sa svojih 590 građevina druga je, manje homogena grupa trulla. Njegove kuće gravitiraju zajedničkom gumnu, na kojem su u prošlosti, od kraja feudalnog razdoblja, seljaci morali javno mlatiti žito. Analize provedene na osnovu postojeće dokumentacije i terenskih istraživanja omogućile su prepoznavanje višestrukih vrijednosti koje obilježavaju lokalitet, a to su: urbanističke, arhitektonske, dokumentarne (posebno s obzirom na prahistorijske graditeljske tehnologije), memorijalne (lokalitet predstavlja nestalu civilizaciju) i društvene vrijednosti. Uprkos tome, kako bi bolje vrednovali značaj grada trulla za cijelo čovječanstvo, treba ga uporediti s nekoliko postepeno izgrađenih područja širom planete, a posebno u sredozemnoj regiji. To znači da je grad trulla nepobitno dio znatno šire grupe lokaliteta koji svjedoče o takozvanoj spontanoj ili narodnoj arhitekturi bez arhitekata. Među njima je od posebnog značaja urbani kontekst u kojem se nalaze historijske grupe na lokalitetu, odnosno "Aia Piccola" i "Rione Monti". Alberobello predstavlja jedini primjer gdje suhozidna arhitektura poprima urbanu formu, uz cijeli niz karakterističnih obilježja pomoću kojih se prepoznaje sistem pridruživanja privatnih i javnih prostora koji određuju grad. Obnova grada i širenje u prigradski prostor tokom prošlog vijeka nisu izmijenili jezgru urbane tvorevine niti utjecali na izuzetno arhitektonsko naslijeđe grada trulla. Danas se Alberobello s pravom smatra jednim od najznačajnijih i najbolje očuvanih spontanih urbanih naselja u Evropi.

Upis trulla u Alberobellu na UNESCO-ov Popis svjetske baštine (World Heritage List), na temelju kulturnih kriterija (iii), (iv) i (v), u decembru 1996. godine Centar za svjetsku baštinu (World Heritage Centre) obrazložio je na sljedeći

Alberobello,
Trullo Sovrano

način: "Lokalitet ima izvanrednu univerzalnu vrijednost kao izuzetan primjer oblika građevinske konstrukcije porijeklom od prahistorijskih građevinskih tehnika koje su neokrnjene i djelotvorne dočekale savremeni svijet."

Historijski opis

U dolini Itria postoje tragovi prahistorijskog naselja, a moguće je da je tradicija gradnje "tholosa" donesena na ovo područje u to doba. Općenito se smatra da postojeće naselje potječe iz sredine 14. vijeka, kada je do tada naizgled nenaseljeno područje tarantski knez Robert D' Anjou dodijelio

prvom grofu od Conversana u znak zahvalnosti za zasluge u križarskim ratovima. On i njegovi nasljednici naselili su to područje doseljnicima sa svojih drugih lena, poput obližnjeg Noci, dopustivši im da grade kolibe poznate kao *caselle*. Međutim, novija istraživanja lokalnih urbanista ukazuju na to da su se raspršena ruralna naselja, nastala oko 1000. godine s obiju strana rječice koja danas teče podzemno kroz grad, postepeno stopila u seoske zajednice budućih Aja Piccola i Monti.

Prema predanju, suhozidna je gradnja nametnuta novim doseljnicima kako bi njihove kuće mogle biti brzo uklonjene. Dva su razloga tome: buntovni su kućevlasnici mogli biti

lahko razvlašteni, a kasnije je bilo moguće izbjeći plaćanje poreza na nova naselja. U drugom je slučaju bilo moguće jednako brzo ponovo izgraditi kuće. Naime, poznata je takva dogodovština iz 1644. godine kako bi se zavarali poreznici napuljskoga kralja. Ipak, historijske i komparativne analize ukazuju na to da ta tehnika nije bila ništa više od nužnog fizičkog prilagođavanja lokalnim uvjetima i okolnostima, a kasnije je iskorištena u fiskalne i kaznene svrhe.

Do sredine 16. vijeka područje Monti zauzimalo je oko 40 trulla, ali se naselje, koje je tada još pripadalo gradu Noci, počelo širiti tek 1620. godine kada je ondašnji grof Gian Giorlamo Guercio naredio izgradnju pekare, mlina i krčme. Krajem 18. vijeka zajednica je brojala preko 3500 stanovnika, koji su 1797. godine uspjeli ukinuti feudalnu vlast porodice Acquaviva dobivši status kraljevskoga grada od Ferdinanda IV Bourbonškog, napuljskoga kralja. Usvojeno je ime Alberobello, prema srednjovjekovnom latinskom imenu tog područja *silva arboris belli*. Otada gradnja novih trulla ubrzano opada.

Prednosti i slabosti

Danas je lokalna zajednica duboko svjesna historijske i umjetničke vrijednosti svojih trulla, kao i značaja primjerenog pristupa u zaštiti, očuvanju i valorizaciji. Spomeničke kvartove treba posmatrati ne samo kao historijski dokument, već prije svega kao jedan od najbolje sačuvanih primjera spontane arhitekture u italijanskoj arhitektonskoj tradiciji. Ovo gradsko područje često predstavlja predmet javne rasprave, što se povezuje s elementima slabosti i prednosti koje u sebi sadrži:

Veliki turistički promet kroz lokalitet raste i postaje značajan izvor ekonomskog rasta. No, to istovremeno nameće

potrebu pružanja odgovarajućih usluga i pratećih zahvata. Prvi faktor koji može podstaći te radnje mora biti povezan s **prepoznavanjem i procjenom vrijednosti** koje obilježavaju lokalitet.

Najveći dio trulla grupiranih u zoni pod UNESCO-ovom zaštitom (kao i na području izvan obuhvata) još uvijek je u **privatnom vlasništvu** i zadržao je **izvornu rezidencijalnu namjenu**. To nameće stalni porast potrebe za uslugama, poput parkiranja, koje teško mogu biti zadovoljene u skladu

s uvjetima zaštite. S druge strane, korištenje za stambenu namjenu osigurava trajno održavanje građevina, te, u širem kontekstu, **očuvanje i evoluciju prirodne vitalnosti ljudske društvene strukture** koja obilježava lokalitet.

Specifičnost **tradicionalne suhozidne tehnike** podrazumijeva da se restauracija trulla često odvija primjenom skupih tehnika koje nisu u skladu s tradicionalnim, a može ih primijeniti samo osposobljena radna snaga, sve malobrojnija zbog činjenice da i ovdje, kao uostalom i drugdje,

poznavanje tehnika gradnje kamenom bez vezivnog maltera zamjenjuje savremena tehnologija temeljena na mehanizaciji. Međutim, pažnju međunarodne naučne zajednice upravo je privukla suhozidna tehnika i proizvodnja, te se pokušavaju **odrediti postupci za očuvanje ovih graditeljskih vještina**. Ti aspekti zahtijevaju razradu specifične metodologije za procjenu nivoa utjecaja novih projekata na vrijednost lokaliteta, njihov integritet i autentičnost.

Alberobello, ulica

Alberobello, Trullo, simbol na krovu

Projekt EX.PO AUS

Za većinu partnera uključenih u ovaj projekt on predstavlja prirodni nastavak dugog puta usmjerenog na proaktivnu strategiju očuvanja i ekonomske valorizacije, koja bi trebala uključiti brojne javne i privatne učesnike. Alberobello je počeo skretati pažnju na očuvanje svojih vrijednosti krajem 1980-ih godina predstavljanjem i organizacijom međunarodnog naučnog skupa o suhozidnoj arhitekturi (1987). Taj je seminar pokrenuo pitanje važnosti primjenjenih restauratorskih metodologija, primijenjenih tokom

zahvata (1993–1997) na kući Pezzola, vrlo velikom i raščlanjenom trullu u kojem se danas nalazi Zavičajni muzej. Taj je zahvat pružio mogućnost da se razrade specifične smjernice za restauraciju trulla (1997). Ovaj prvi korak u prepoznavanju specifičnosti jednog spomenika – trulla – doveo je do priznavanja lokaliteta, koje je izvršio UNESCO (1996). Takav je uspjeh omogućio skretanje pažnje na širi kontekst grada Alberobella.

Izrađen je Plan upravljanja lokalitetom (2008–2010), određene su mjere zaštite sistema pomoću zaštitne (*buffer*)

Alberobello, Trulli

zone (2010), definiran je planski okvir za učešće na brojnim konkursima za finansiranje (2010–2012). U Alberobellu su ostvareni brojni projekti povećanjem uključenosti lokalnog stanovništva, što je bila osnova za provođenje projekata na državnom i međunarodnom nivou s drugim lokalitetima (UNESCO-ovim i ostalima) sličnih obilježja (u Italiji, Turskoj, na Jadranu), u koje je EX.PO AUS također uključen.

AKVILEJA

Rimski i Srednjovjekovni Pogranični Grad

Akvileja je bila jedan od najvećih gradova Rimskog carstva, među najživljim zajednicama zapadnog ranog kršćanstva, te jedna od najvažnijih antičkih luka na Jadranskom moru, polazišna tačka glavnih trgovačkih, kulturnih i vojnih puteva prema sjeveroistočnoj Evropi. Osnovali su je Rimljani 181. godine prije nove ere. Tokom srednjeg vijeka postala je stjecištem religija, a proglašena je i sjedištem biskupije i patrijarhata ugašenog tek 1751. godine.

Odbor za svjetsku baštinu (The World Heritage Committee) prepoznao je Akvileju kao jedan od najvećih i najbogatijih gradova Rimskog carstva, cjelovit primjer antičkog rimskog grada na sredozemnom području, uglavnom neditnutog i sačuvanog pod zemljom, ali i utvrdio da sklop patrijarhove bazilike dokazuje presudnu ulogu Akvileje u širenju kršćanstva širom Evrope u ranom srednjem vijeku.

Akvileja, rimski stanovi

Fondaciju "Akvilleja" (Fondazione Aquileia, www.fondazioneaquileia.it) zajednički su u proljeće 2008. godine osnovali Ministarstvo za kulturnu baštinu i djelatnosti, regija Friuli Venezia Giulia, provincija Udine, općina Akvilleja i nadbiskupija Gorizia u cilju očuvanja i promoviranja izuzetne arheološke baštine Akvilleje, 1998. godine upisane na ugledni UNESCO-ov Popis svjetske baštine (World Heritage List).

Bazilika

Akvilejska je bazilika izuzetno arhitektonsko ostvarenje. U osnovnim crtama ona utjelovljuje zamisao patrijarha Popona (biskup i patrijarh od 1019. do 1042. godine), koji ju je posvetio 1031. godine, no izvorno potječe barem iz kasnog 4. vijeka kada je već imala današnje dimenzije, isključujući transept i apsidu s ukopanom kriptom. Poponov je projekt obnove u 11. vijeku obuhvatio rekonstrukciju pročelja sa središnjom biforom, kao i apside s čudesnim ciklusom fresaka. Unutrašnje kolonade s po deset stubova okrunjene su novim kapitelima, a bazilika je ponovo obnavljana nakon zemljotresa 1348. godine. Pod crkve iz Poponovog razdoblja uklonjen je do nivoa prezbitarija 1909. godine kako bi se otkrio mozaički pod iz Konstantinovog razdoblja na dubini od oko jednog metra.

Mozaički pod

Podni mozaici u bazilici, otkriveni u razdoblju od kraja 19. vijeka i prvih decenija 20. vijeka, jedan su od najupečatljivijih tragova izvorne crkve, izgrađene po nalogu biskupa Teodora odmah nakon proglašenja Milanskog edikta o suživotu 313. godine. Sklop se sastojao od dviju naporednih dvorana (druga se može vidjeti u Kripti iskopina) povezanih poprečnom dvoranom, približno eliptične krstionice (zatvorene za javnost), te raznih prostorija koje su mogle pripadati

Akvileja, patrijarhalna bazilika i trg Capitolo

Akvilleja, podni mozaik bazilike

biskupskoj rezidenciji. Mozaik u južnoj Teodorovoj dvorani, površine oko 760 kvadratnih metara, najveći je mozaički pod na prostoru Zapadnog rimskog carstva. Podom podijeljenim u četiri prostorne cjeline dominira natpis posvećen Teodoru, a alegorijski prikazi i imaginarij skrivena značenja služe kao vodič ka vječnom spasenju.

Kripta s freskama

Izgrađena vjerovatno do početka 9. vijeka, a potom u 11. vijeku pregrađena u današnji oblik, kripta ispod glavnog oltara bazilike podijeljena je u tri broda pomoću šest stubova na koje se oslanjaju križni svodovi. Zidovi i svodovi

potpuno su prekriveni veličanstvenim ciklusom fresaka koji vjerovatno datira iz kasnog 12. vijeka.

Kripta iskopina

Takozvana "Cripta degli scavi" otkrivena je tokom arheoloških istraživanja oko tornja zvonika. Arheološka zona obuhvata ostatke Teodorovog bazilikalnog sklopa (datiranog nakon 313. godine nove ere), a uključuje sjevernu dvoranu, koju dijelom zauzimaju stepenice zvonika, srednju dvoranu, te ostale strukture i mozaike unutar crkve i biskupske rezidencije. Na gornjem se nivou mogu vidjeti ostaci velike postteodorijanske bazilike flankirane novom krstionicom,

Akvilleja, biblijska priča o Joni, podni mozaik bazilike

koja je izgrađena sredinom 4. vijeka kako bi zamijenila Teodorovu crkvu.

Krstionica

Vanjska krstionica datira iz vremena gradnje južne postteodorijanske bazilike u kasnom 4. vijeku. Od njene je izvorne strukture sačuvana samo donja polovina. Krstionica je spolja bila kvadratna, a iznutra osmerougona s polukružnim nišama u uglovima. Postojeći krstionički bunar šesterougona je oblika sa stepenicama kojima se spušta u bunar u obredu krštenja uranjanjem. Stubovi oko bunara podignuti su kasnije (u 9. vijeku?).

Südhalle (južna prostorija)

Krstionicu su flankirale dvije velike simetrično raspoređene prostorije pravougaonog tlocrta, kojima je zaključen veliki bazilikalni sklop. Otkrili su ih 1893. godine austrijski arheolozi koji su ih nazvali Nordhalle (Sjeverna prostorija) i Südhalle (Južna prostorija). Obje su prostorije imale mozaičke podove s kraja 4. vijeka ili iz prvih decenija 5. vijeka. Iako otkriven prije više od sto godina, mozaik u Südhalle (Južnoj prostoriji) dostupan je javnosti tek od 2011. u posebno izgrađenom muzeju. Veliki mozaik sastoji se od triju zasebnih cjelina. U dvjema bočnim cjelinama prikazan je

mrežasti uzorak naizmjeničnih kružnica i mandorla. Uzorak u središnjoj cjelini čine osmerougaona polja (u kojima su prikazani životinjski likovi, uključujući janje) povezana složenim nizom rombova i paralelograma. Veličanstveni fragment mozaika s prikazom pauna, danas izložen na zidu u muzeju Südhalle, nekada je krasio apsidu u dugom prilazu (odnosno nartekstu) između Južne prostorije i bazilike.

Zvonik

Toranj zvonika Akvilejske bazilike, visok 73 metra, moćno se uzdiže nad furlanskom ravnicom. Izgrađen je u vrijeme patrijarha Popona, vjerovatno istovremeno s bazilikom ili nešto kasnije, pri čemu se koristio opljačkani materijal iz ruševnih antičkih građevina, posebno amfiteatra. Izvorno je zvonik imao oblik jednostavnog tornja s ložom za zvona i niskim krovom. No, vremenom su dodane stepenice kao ojačanje temelja (u 14. vijeku), a u prvoj polovini 16. vijeka za vladavine patrijarha iz venecijanske porodice Grimani obnovljena je loža za zvona.

Kapitolinski Trg

Ovaj je trg bio središte akvilejskog života tokom srednjeg vijeka. Omeđen impozantnim volumenima bazilike, krstionice i zvonika trg je zauzimao prostor nekadašnje biskupske palače i četverostranog trijema koji se protezao od postteodorijanske bazilike prema sjeveru (iz druge polovine 4. vijeka). Pri posljednjoj je obnovi zone (2008–2009. godine) pločama od bijelog kamena izvedena reminiscencija na taj trg u osnovnim crtama. U srednjem je vijeku otvoreni trg bio manji od današnjeg, a njegov je istočni dio uz zvonik vijekovima korišten kao groblje.

Akvileja, forum

Trg patrijarhata

Velika travnata površina južno od bazilikalnog sklopa naziva se Piazza Patriarcato. Sve do sredine 18. vijeka ovdje su se uzdizale monumentalne ruševine impozantne rimske javne građevine (izvorno 66 x 90 metara). Građevina izgrađena na prijelazu iz 3. u 4. vijek služila je kao skladište prvenstveno živežnih namirnica namijenjenih opskrbi ne samo grada, već i vojske koja je čuvala dunavsku granicu carstva. Barem je jedan dio antičke građevine u srednjem vijeku uklopljen u patrijarhovu palaču.

Forum

Srce političkog, upravnog i društvenog života grada bio je forum, trg čija prva faza izgradnje seže još u 2. vijek prije nove ere. Tokom prve polovine 1. vijeka nove ere forum je poprimio oblik čiji se obrisi naziru i danas, okružen arkadama s barem triju strana. Na istočnoj i zapadnoj strani brojne su trgovine bile otvorene prema trijemu. Na južnoj je strani cijelu širinu trga zauzimala gradska bazilika. Sjeverna nam je strana slabo poznata, osim da se ovdje nalazila kružna konstrukcija sa stepeništem, koja je prepoznata kao Comitium, odnosno prostor za javna okupljanja u republikanskom razdoblju.

Riječna luka

Ovo je jedna od najbolje očuvanih rimskih luka, smještena uz tok rijeke Natisone/Torre, široke skoro 50 metara u tom dijelu, koja je opasivala antički grad s istočne strane. Lučke strukture istražene su 1930-ih godina. Prostirale su se na potezu od oko 300 metara duž desne riječne obale, naspram istočnog poteza republikanskih gradskih zidina. Izgrađena na mjestu starije konstrukcije, riječna je luka u potpunosti

pregrađena početkom 1. vijeka nove ere, s novim sklopom pristaništa i dugačkom zgradom u pozadini koja se otvarala prema rijeci. Sljedeći zahvati izvedeni su za vladavine Konstantina Velikog, no, već nakon nekoliko godina, pristaništa su nestala pod novim gradskim zidinama, a luka je postepeno izašla iz upotrebe kako se kanal sužavao.

Via sacra

Takozvana "Via Sacra" (Sveti put) evokativna je arheološka staza koja se, u sjeni čempresa, proteže od riječne luke do zone bazilika. Stvorena je 1930-ih godina koristeći zemlju iskopan u luci s ciljem povezivanja rimskih starina, ranog groblja iz razdoblja 1915–1918. godine i bazilikalnog kompleksa s njegovim izuzetnim ranokršćanskim ostacima.

Groblje

Trenutno je u Akvileji moguće obići samo dio nekropole koji se sastoji od pet ograđenih grobljanskih cjelina rasprostranjenih duž sporedne ceste koja vodi iz grada. Različitih dužina, ali jednake dubine, pripadale su raznim akvilejskim porodicama (Stazius, nepoznata, Julius, Trebius i Cestius). Sudeći prema danas vidljivim spomenicima i istraženim grobnicama (1940–1941. godine), ograđene grobljanske cjeline korištene su od 1. vijeka nove ere. Četvrto je područje bilo u upotrebi barem do 4–5. vijeka.

Arheološki muzej

Nacionalni arheološki muzej u Akvileji otvoren je 1882. u Vili Cassis – Faraone, u kojoj se i danas nalazi. Izloženi predmeti raspoređeni su na tri etaže u dvanaest soba, a nastavljaju se u galerijama Lapidarija (1898). Dio spre-

Akvileja,
rimska nekropola

mišta također je otvoren za javnost s novim izložbenim postavkama poput one na Via Annia (glavna cesta koja vodi iz Veneta) otvorene 2011. godine. Unutrašnjost muzeja temeljito je preuređena 1955. godine, a izložbene se zone neprekidno osavremenjuju i obnavljaju kako bi pružile nov način istraživanja starina.

Muzej ranog kršćanstva

Zgrada u kojoj je od 1961. godine smješten Muzej ranog kršćanstva predstavlja posljednju strukturnu izmjenu u petnaest vijekova postojanja kršćanske sakralne građevine podignute u 4. vijeku izvan gradskih zidina. Posjetioци mogu razgledati vjersku građevinu i njene mozaike, kao i izložene kršćanske nadgrobne natpise iz raznih dijelova Akvileje. Muzeju se prilazi divnom šetnjom od prošlosti do sadašnjosti duž staze "Via Sacra" izgrađene 1934. zemljom iz iskopa u luci uz tok rijeke Natisone/Torre.

Groblje junaka

Iza apside bazilike, omeđeno srednjovjekovnim gradskim zidinama, nalazi se groblje vojnika palih u Prvom svjetskom ratu. Utemeljeno početkom 1920-ih godina, groblje čuva posmrtno ostatke stotina italijanskih vojnika poginulih na Kraškom frontu. Uz ogradni zid groblja, okružena lovorima i čempresima, nalazi se Grobnica desetorice nepoznatih vojnika, koji su ovdje pokopani 4. novembra 1921. godine. Tijelo jedanaestog vojnika, kojeg je odabrala gospođa Maria Bergamas, predstavljajući sve italijanske majke koje su izgubile sinove tokom Prvog svjetskog rata, prevezeno je vozom iz Akvileje u Rim i položeno istog dana u spomenik Viktoru Emanuelu II. Maria Bergamas (1867–1952) sahranjena je u podnožju spomenika desetorici nepoznatih vojnika.

NACIONALNI PARK BUTRINT

Priroda i Arheologija

Područje oko antičkoga grada Butrinta u južnoj Albaniji nije samo prebivalište mnogih globalno ugroženih vrsta, već i prostor bogate kulturne historije, čime je zaslužio da bude uvršten u UNESCO-ov Popis svjetske baštine. Nacionalni park obuhvata vrlo raznolika prirodna, poluprirodna i vještačka staništa, naprimjer slatkovodne močvare, tršćake, sredozemne šume i makije, oranice i voćnjake, te priobalne vode sa stjenovitim i pješčanim obalama, otvorena halofitska područja i ostalo. Sva ta staništa udomljavaju i štite velik i raznovrstan broj životinja i biljaka, uključujući vrste koje su i globalno i regionalno u opadanju, zbog čega je područje Butrinta jedno od najvažnijih područja bioraznolikosti u Albaniji.

Butrint, panorama

Antički grad Butrint prvi je put proglašen kulturnim spomenikom 1948. godine, a 1999. je registriran kao UNESCO-ov lokalitet svjetske baštine. Godine 2003. močvarni je kompleks, uključujući dio lagune i priobalno područje Butrinta – Rt Stillo – proglašen ramsarskim područjem i nacionalnim parkom, kategorija II IUCN-a (International Union for Conservation of Nature – Međunarodna unija za očuvanje prirode). S obzirom na važnost očuvanja njegovog arheološkog i historijskog naslijeđa, Butrint je 1992. godine proglašen zaštićenim lokalitetom UNESCO-ove svjetske baštine. Kulturni značaj njegovog pejzaža i arheoloških nalazišta potvrđen je i priznat uvećanjem ovog područja za dodatnih 2900 hektara.

Park prirode Butrint

Park je izuzetno važan zbog očuvanja bioraznolikosti. Radi se o području sa 16 ugroženih vrsta flore i 14 globalno ugroženih vrsta faune. Tektonska laguna koja se prostire na području od 1600 hektara daje oblik močvarnom području okruženom brežuljcima obraslim šumama, planinama te slatkovodnim i slanim močvarama, koje je povezano s Krfskim moreuzom putem kanala Vivari. “Jezero” je prosječne dubine od 14 metara (najveća dubina iznosi 22 metra), dok prirodni kanal Vivari ima širinu do 100 metara.

Arheološki ostaci Butrinta dio su prirodnog šumskog područja s kompleksnim ekosistemom koji ovisi o obližnjem slatkovodnom jezeru Butrint i kanalu Vivari, koji odvodi vodu jezera u Jonsko more. Butrint je jedinstveno mjesto zahvaljujući kombinaciji historijskih spomenika i prirodnog okoliša. Taj je pejzaž bio omiljena destinacija “Grand Tour” kružnih putovanja po Evropi u 18. i 19. vijeku.

Područje Butrinta je dom za 16 ugroženih vrsta flore, uključujući vrste *Agrimonia eupatoria*, *Capparis spinosa* i *Laurus nobilis*. Područje je također stanište 12 rijetkih vrsta poput *Alkano corcyrensis* SE i *Limonium anfracium*, te 4 nedovoljno poznate vrste kao što je *Scabiosa epirota*. Park je stanište globalno ugroženih vrsta (dvije kritično ugrožene vrste, dvije ugrožene i deset osjetljivih), naprimjer *Rhinolophus* i *Myotis*.

Butrint udomi 17% svih vrsta koje žive u Albaniji. Park je posebno upečatljiv zbog svojih vodozemaca, gmizavaca, ptica i sisara (uključujući vuka), te predstavlja jedino mjesto u Albaniji na kojem žive epirska kornjača, pješčana boa i balkanski zidni gušter.

Butrintski zaliv i močvara Vrina važna su hranilišta i gnjezdilišta ptica. U zimskom razdoblju, jata močvarica posjećuju tamošnje pličine, uključujući barsku šljuku, crvenonogu prutku, zlatara pijukavca i žalara cirikavca. Ova je močvara 2003. godine proglašena močvarom od međunarodnog značaja u okviru Ramsarske konvencije o močvarama.

Mitovi i historija Butrinta

Butrint je mikrokosmos historije Sredozemlja, svjedok uspona i pada velikih carstava koja su vladala ovim područjem. Danas je to zbir spomenika nastalih u rasponu od više od dvije hiljade godina, od helenističkih hramova iz 4. vijeka prije nove ere do otomanskih utvrđenja izgrađenih početkom 19. vijeka.

Prema klasičnoj mitologiji, Buthrotum su osnovale izbjeglice u bijegu nakon pada Troje. Prilikom dolaska, Prijamov sin Helen prinio je žrtvu – govedo s kojim se borio na

Butrint,
arheološka lokacija

Butrint, pozorište

obali, koje je ranio i ubio. To se smatralo dobrim znakom, te je mjesto nazvano Buthrotum, što znači “ranjeno govedo”. Vergilijev spjev *Eneida* upravo pripovijeda o Enejinoj posjeti Butrintu na putu prema Italiji.

Razvoj i ranu slavu Butrinta treba pripisati svetištu posvećenom Asklepiju, bogu ljekarstva, podignutom u 4. vijeku prije nove ere. Svetište se nalazilo na južnom obronku akropole, a vjernici su u svetištu dolazili u potrazi za izlječenjem, ostavljajući simbolične predmete i novac za boga i svećenike koji su ga opsluživali. Butrint je nastao zahvaljujući svetištu, a sveta moć butrintske vode štovala se dok god je postojao i sam grad. Nimfe kojima je posvećeno nekoliko spomenika na izvoru bile su božice prirode posebno vezane uz vodu. Čini se da je štovanje nimfi, koje je bilo naročito popularno u području oko Butrinta, zapravo opravdano i razumljivo uzme li se u obzir njegova uska povezanost s vodom. Spilja s nekoliko zavjetnih figurina otkrivena je u blizini Konispolija južno od Butrinta.

Do 4. vijeka prije nove ere porasla je važnost Buthrotuma, te je oko 380. godine prije nove ere naselje utvrđeno novim dugačkim zidom i s pet gradskih vrata, obuhvatajući površinu od 4 hektara. Godine 228. prije nove ere Butrint je pao pod rimsku vlast, dok je u 1. vijeku prije nove ere postao sastavni dio provincije Macedonia. Julije Cezar osnovao je koloniju koju je naselio svojim veteranima oko 45. godine prije nove ere, a August je udvostručio veličinu grada i broj rimskih naseljenika. Nove građevine uključivale su: akvadukt, kupalište, kuće, forum i nimfej.

U 3. vijeku zemljotres je uništio velik dio grada, nakon čega je započelo njegovo sporo, no neprekidno propadanje. Početkom 6. vijeka, Buthrotum je postao biskupsko sjedište, te je izgrađena velika krstionica, jedna od najvećih

ranokršćanskih građevina te vrste, i bazilika. Vlast Bizanta nad Buthrotumom trajala je do 12. vijeka, nakon čega su područjem vladale mnoge sile s obzirom na to da se grad nalazio na strateški važnom mjestu, na plovidbenom putu između Jadranskog i Jonskog mora. Za njega se posebno borila Venecija (do 1796. godine) i Osmansko carstvo do nezavisnosti Albanije 1912. godine.

Helenistički Butrint – Pozorište

Pozorište u Butrintu izgrađeno je na padini akropole i okrenuto prema kanalu Vivari. Korištenje prirodnog nagiba brežuljka pružilo je praktično rješenje za smještaj gledališta, što je tipična karakteristika antičkih grčkih pozorišta. Prvobitno je pozorište vjerovatno bilo vrlo malo. Prošireno je u 3. vijeku prije nove ere, te je gledalište (*cavea*) produženo do zgrade riznice. Raspored sjedenja bio je organiziran hijerarhijski, tako da su sjedišta najbliža bini namijenjena najistaknutijim građanima. U Butrintu prvi pravi red

Butrint, krstionica

Butrint, zidine

sjedišta ima klupice za noge i ukrašen je lijepo izvedenim lavljim šapama, dok su se stražnja sjedišta sastojala od običnih blokova.

Izvedbe se nisu održavale na ravnoj kružnoj površini (*orchestra*), već na izdignutoj bini (*scaenae frons*). Scena se negdje tokom rimskog doba intenzivno obnavlja, postaje dublja i visoka najmanje dva sprata. Tri velika otvora koja možemo vidjeti i danas služila su za ulaz i izlaz izvođača, dok se u nišama nalazilo obilje kipova. Auditorij je također proširen u rimsko doba kako bi mogao primiti rastući broj

stanovnika. Prolazi kroz pozorište s obiju su strana bine natkriveni bačvastim svodom. Još uvijek nije sa sigurnošću utvrđeno kada se pozorište ugasilo, no čini se vjerovatnim kako se to dogodilo u kasnoantičkom razdoblju, baš kao i u ostatku Sredozemlja. Proces uništenja strukture i njene ponovne upotrebe u druge svrhe zasigurno je bio dugotrajan i razvučen.

Butrint, venecijansko utvrđenje

Ranokršćanski Butrint – Krstionica

Kršćanstvo je procvjetalo u Butrintu u 5. vijeku, a grad je imao svoga biskupa. Krstionica je izgrađena u drugoj četvrtini 6. vijeka i vjerovatno je djelo majstora koji je radio u blizini Nicopolisa. Otkrila ju je italijanska arheološka misija 1928. godine. Radi se o drugoj po veličini krstionici u Istočnom rimskom carstvu, dok se najveća nalazi u Aja Sofiji u Istanbulu. Svaki aspekt arhitekture i dekoracije (podni mozaik) krstionice simbolizira obred krštenja, a fontana na njenoj vanjskoj strani predstavlja izvor vječnog života. Izuzetno vrijedan polihromni mozaički pod butrintske krstionice najvještije je izrađen i najsloženiji podni mozaik među svim sačuvanim krstionicama iz istog razdoblja. Cjelokupni uzorak pada sastoji se od sedam traka koje okružuju krstionički bunar u središtu tvoreći broj osam, kršćanski broj spasenja i vječnosti. Pažnju posjetioca koji pređe prag glavnog ulaza plijene dva velika pauna u vinovoj lozi koja raste iz velike vaze. Paunovi simboliziraju raj, a vinova loza predstavlja euharistiju i Kristovu krv. U srednjem vijeku građevina je znatno izmijenjena pomoću kamenih stubova i nove polukružne apside, a kameno popločenje položeno je iznad mozaika. Na drugim mjestima u gradu dosad je pronađeno osam crkava, dok se najvažnije nalaze na ravnicama nasuprot kanalu Vivari.

Ranonovovjekovni Butrint – Venecijansko utvrđenje

Venecijanci su izgradili utvrđenje u 14. vijeku navrh brda na zapadnom dijelu prostrane ravne površine antičke akropole. Najvažnija srednjovjekovna građevina Butrinta Kaštel na akropoli je uglavnom rekonstrukcija iz tridesetih godina dvadesetog vijeka. Radi se o moćnoj kuli unutar peterougaoznog prostora utvrđenog zidom s kruništem. Međutim, dijelovi izvornog zida, skica Edwarda Leara iz 1857. godine, te fotografije koje je snimio italijanski arheolog Luigi Maria Ugolini dvadesetih i tridesetih godina dvadesetog vijeka svjedoče o moćnom prvobitnom izgledu tvrđave, njenim visokim kulama i pripadajućim vanjskim bedemima.

S tvrđave je “pucao” jasan pogled na Krfski moreuz i kanal Vivari. Ranije građevine uklonjene su kako bi se oslobodio prostor za novi dvorac, koji je u početku bio oblikovan kao prostor s istaknutim kulama i jednim unutrašnjim dvospratnim uporištem. Druga kula (poznata jedino zahvaljujući Ugolinijevim snimcima) dodana je naknadno unutar zatvorenog prostora uporišta, a moguće je da se koristila kao kaštelanov stan. Italijani su je tridesetih godina dvadesetog vijeka pretvorili u prebivalište arheologa koji su istraživali lokaciju, a sadržavala je i mali muzej. Muzej Butrint, koji se nalazio unutar obnovljenog dvorca na akropoli u elegantnom i modernom okruženju, preuređen je i ponovno otvoren 2005. godine kao izložbeni prostor bogate i složene historije ovog područja. Muzej prati historiju Butrinta kao mikrokosmosa historije Sredozemlja, blisko povezanoga s okolnim područjem unutar zalivske mikroregije i pejzaža, s ilustracijama na posebno naručenim nacrtima obnove i bogatom arhivskom građom.

KRF

Autentičnost i cjelovitost grčkoga grada

Stari rad Krf na ostrvu Krfu, zapadno od obala Albanije i Grčke, nalazi se na strateškom položaju na ulazu u Jadransko more. Korijeni grada sežu u 8. vijek prije nove ere. Tri gradska utvrđenja koja su projektirali poznati venecijanski inženjeri četiri su vijeka branila pomorske trgovačke interese Republike Venecije pred **Otomanskim carstvom**. Ova su utvrđenja tokom vremena više puta obnovljena i djelimično pregrađivana, u novije vrijeme pod britanskom upravom u 19. vijeku. Uglavnom neoklasični stambeni graditeljski fond u starom gradu dijelom pripada venecijanskom periodu, a dijelom je izgrađen kasnije, posebno u 19. vijeku. Urbana i lučka cjelina Krfa, kao utvrđena sredozemna luka, značajna je zbog visokog stepena cjelovitosti i autentičnosti. Trećinu područja historijskoga gradskog središta zauzima Spia-

Krf, panorama

Krf, centar grada

nada (esplanada), koja se prostire između Stare tvrđave i izgrađene zone, a koja je do današnje veličine povećana 1628. godine rušenjem brojnih zgrada iz odbrambenih razloga. Spianada, najveći otvoreni prostor unutar lokaliteta, zasađena je lijepim stablima i ukrasnim vrtovima iz 19. vijeka, a tijesno je vezana uz gradsku historiju. More i stabla, šume, maslinici i druga vegetacija pejzaža u okolini grada značajni su faktori prirodnog okoliša. Neka obilježja zaštitne zone tijesno su povezana s gradskom historijom, poput historijskih groblja na brežuljcima Sotiros i Avrami, te parkova Garitsa i Anemomylos. Ta jedinstvena kulturna

cjelina visoke estetske vrijednosti nominirana je za upis na Popis svjetske baštine (World Heritage List) 31. jula 2007. godine, a grčko Ministarstvo kulture proglasilo ga je "historijskim spomenikom predviđenim za zaštitu". Cjelina fortifikacija i staroga grada Krfa nalazi se na strateškom položaju na ulazu u Jadransko more. Historijski korijeni grada sežu u 8. vijek prije nove ere i u bizantijski period. Grad je bio izložen različitim utjecajima i mješavini različitih naroda – od 15. vijeka Krf je oko četiri vijeka bio pod mletačkom vlašću, da bi se potom izmjenjivale francuska, britanska i grčka vlast.

Krf, Trg heroja borbe za Cipar

U raznim je prilikama morao braniti mletačko pomorsko carstvo od **otomanske vojske**. Krf je izvanredan primjer fortifikacijskoga graditeljstva, koji je projektirao arhitekta Michele Sanmicheli, a svoju je vrijednost dokazao u pravom ratovanju. Specifični identitet Krfa odražava se u planu njegovih fortifikacija i neoklasičnoj graditeljskoj baštini, što ga stavlja uz bok drugim velikim sredozemnim utvrđenim lučkim gradovima. Upis na Popis svjetske baštine (World Heritage List) izvršen je prema kriteriju (iv): urbana i lučka cjelina Krfa, kojima dominiraju fortifikacije venecijanskog porijekla, svojom autentičnošću i cjelovitošću predstavlja

arhitektonski primjer izuzetne univerzalne vrijednosti. Očuvana je ukupna forma fortifikacija, u kojima se mogu vidjeti ostaci iz perioda venecijanske okupacije, uključujući Staru citadelu i Novu tvrđavu, ali prvenstveno zahvati iz britanskog perioda. Sadašnji je oblik cjelina zadobila radovima u 19. i 20. vijeku, a autentičnost i cjelovitost urbanog tkiva prije svega se odnosi na neoklasični grad. Odgovornost za zaštitu grada dijeli nekoliko ustanova, na temelju odgovarajućih odluka, uključujući: Ministarstvo kulture Grčke (ministarska odluka iz 1980. godine), Ministarstvo za okoliš, prostorno planiranje i javne radove (predsjednička

Krk, Palača
sv. Mihovila i sv. Jurja

odluka iz 1980. godine) i općina Krk (predsjednička odluka iz 1981. godine).

Stari Grci, Rimljani i Bizantijci

Krk, prvi među jonskim ostrvima na ulazu u Jadran, prva je naselila grupa **Eritrejaca** (775– 750. prije nove ere). Korinćani su 734. godine prije nove ere, južno od današnjeg staroga grada, osnovali koloniju poznatu kao **Kerkyra**. Grad

je postao važna pomorska tačka i trgovište na **plovnom putu** prema Siciliji, te je osnovao druge kolonije u Iliriku i Epiru. **Krk i obala Epira došli su pod vlast Rimske Republike** (229. godine prije nove ere), a služili su kao polazna tačka za rimska osvajanja na istoku. U vrijeme Kaligulina carevanja dva su učenika svetog Pavla apostola – sveti Jason, biskup **Ikonija**, i Sosipater, biskup Tarsa – donijeli kršćanstvo na ostrvo. Kod podjele carstva 336. godine Krk je pripao Istočnom rimskom carstvu i tada započinje dugo

burno razdoblje tokom koga su ostrvo napali i **opljačkali i Goti** (551. godine). Stanovništvo je postepeno napustilo stari grad i preselilo se na poluostrvo koje nadvisuju dva vrha (korifi), na kojem se danas nalazi Stara citadela. Mlečani, **čiji je položaj** u južnom Jadranu postepeno **jačao**, pohrlili su u pomoć oslabljenoj Bizantiji, istovremeno štiteći vlastitu trgovinu s Konstantinopolom od normanskoga kneza Roberta Guiscarda. Krk su 1081. osvojili Normani, ali ga je Bizantijsko carstvo vratilo 1084. godine. Nakon

završetka Četvrtog križarskog rata i križarskog pljačka-nja Konstantinopola 1204. godine Bizantijsko je carstvo razbijeno. **Zauzvrat za vojnu podršku**, Mlečani su dobili sve pomorske baze neophodne za nadzor nad Egejskim i Jonskim morem, uključujući Krk, koji su kratko **držali** 1204–1214. godine.

Srednjovjekovni vladari: Normani, Anžuvinci, Mlečani

U sljedećih pola vijeka ostrvo je palo pod vlast epirskih despota (1214–1267), a potom napuljskih anžuvina-ca (1267–1368), koji su ga koristili kako bi ojačali svoje pozicije u odnosu na Bizantijsko carstvo i **Mletačku** Republiku. Mali srednjovjekovni grad rastao je između dva utvrđena vrha, bizantijskog Castel da Mare i anžuvinskog Castel di Terra, zaštićen odbrambenim zidom utvrđenim kulama. Pisani izvori iz prve polovine 13. vijeka govore o podijeljenosti upravne i vjerske vlasti između stanovnika citadele i stanovnika vanjskih dijelova grada na prostoru koji danas zauzima Spianada. Republika Venecija iskoristila je unutrašnje sukobe koji su razdirali napuljsko kraljevstvo i preuzela je nadzor nad Krfom (1386–1797) kako bi učvrstila svoju pomorsku i trgovačku moć na južnom Jadranu. Kontinuirani zahvati određivanja, poboljšanja i proširenja srednjovjekovnog utvrđenog perimetra odražavaju ekonomsku i stratešku ulogu Krfa tokom četiri vijeka venecijanske okupacije. U ranom 15. vijeku aktivnosti su bile usmjerene na srednjovjekovni grad i razvoj lučke infrastrukture (pristaništa, molovi, arsenali), a nastavilo se obnavljanjem odbrambenih građevina. Početkom 16. vijeka prokopan je kanal kojim je srednjovjekovni grad odsječen od predgrađa. Nakon **otomanske** opsade grada

1537. i paljenja predgrađa započet je novi program radova kako bi se citadela dodatno odvojila od grada a njena odbrana pojačala. Potez zemljišta (današnja Spianada), očišćen 1516. godine, proširen je rušenjem kuća nasuprot zidinama citadele, na nasipima kanala podignuta su dva bastiona, sniženi su perimetralni zidovi, a **stare su utvrde zamijenjene** novim građevinama. Radovi koji su zasnovani na nacrtima Michelea Sanmichelija (1487–1559) dovršeni su 1558. godine, a doveli su odbranu grada ukorak s ubrzanim napretkom u razvoju artiljerije tokom posljednjih decenija. Sljedeća je **otomanska** opsada 1571. godine podstakla Mlečane da se upuste u ogromni poduhvat kojim su obuhvaćeni srednjovjekovni grad, njegova predgrađa, luka i sve vojne građevine (1576–1588). Ferrante Vitelli, arhitekta savojskog vojvode, smjestio je utvrđenje (Nova tvrđava) na niski brežuljak svetog Marka, zapadno od sta-

roga grada, kako bi se nadziralo okolno područje i more, te 24 predgrađa okružena zidinama s jarkom, bastionima i četiri ulaza. Izgrađene su i druge vojne i civilne građevine, a luka Mandraki iz 15. vijeka obnovljena je i proširena. Istovremeno je srednjovjekovni grad prenamijenjen za specifičnu vojnu namjenu (katedrala je preseljena u novi dio grada u 17. vijeku) postavši Stara citadela. Odbrambeni je sistem između 1669. i 1682. godine dodatno ojačan prema zapadu drugim bedemom, djelom vojnog inženjera Filipa Vernade. Osmanlije su 1714. ponovo pokušale osvojiti Moreju (Peloponez), ali se venecijanski otpor pojačao kada su se otomanske snage uputile prema Krfu. Pomoć kršćanskih pomorskih flota i austrijska pobjeda u Mađarskoj 1716. doprinijeli su spašavanju grada.

Moderni Krf: Francuzi, Britanci i Kraljevina Grčka

Mir u Campo Formiu (1797. godine) označio je kraj Republike Venecije, a Krf dolazi pod francusku upravu (1797–1799), sve do povlačenja Francuske pred rusko-turkskim savezom, koji je osnovao **Sjedinjene Države Jonskih Ostrva**, s glavnim gradom u Krfu (1799–1807). Iscrtavanje teritorijalnih granica u Evropi nakon pada Napoleona, poslije kratkog međurazdoblja obnovljene francuske vlasti (1807–1814), učinilo je Krf sljedećih pola vijeka britanskim protektoratom (1814–1864). Kao glavni grad **Sjedinjenih Država Jonskih Ostrva** Krf je izgubio strateški značaj. Pod upravom britanskog visokog povjerenika sir Thomasa Ma-itlanda (1816–1824) građevinske su aktivnosti bile usmjerene na Spianadu. Njegov nasljednik sir Frederic Adam (1824–1832) posvetio se javnim radovima (izgradnji vodovoda, rekonstrukciji Stare citadele i izgradnji novih vojnih građevina na mjestu venecijanskih, obnovi i izgradnji novih

Krf, Palača Kapodistrias

Krf, Stara palača

gradskih zdanja), te reorganizaciji obrazovnog sistema (1824. otvorena je nova Jonska akademija) doprinijevši time uzavrelim intelektualnim previranjima koja su zaiskrila za vrijeme francuske okupacije. Istovremeno su Britanci započeli s rušenjem vanjskih fortifikacija na zapadnom dijelu grada i planiranjem stambenih kvartova izvan odbrambenih zidina. Ostrvo je 1864. godine priključeno Kraljevini Grčkoj. Tvrđave su razoružane, a više je dijelova perimetralnih zidova i fortifikacija postepeno uklonjeno. Ostrvo je postalo omiljeno odmaralište evropske aristokratije. Stari grad teško je oštećen u bombardiranju 1943. godine.

Uz gubitak ljudskih života, uništene su brojne kuće i javne građevine (jonski parlament, pozorište, biblioteka), četrnaest crkava, te niz građevina u Staroj citadeli.

DUBROVNIK

Utvršđeni biser Jadrana

Dubrovnik je ekonomsko, kulturno i obrazovno središte južne Dalmacije te administrativno središte Dubrovačko-neretvanske županije. Počeci i historija izgradnje gradskih zidina podudaraju se s počecima i historijom razvoja samoga grada Dubrovnika ili Grada, napisanog velikim početnim slovom, kako ga zovu njegovi stanovnici. Naime, zidine su oduvijek bile njegov *conditio sine qua non*, što izriče, ovjekovječuje i do naših dana slavi čuveni natpis uklesan u nadvratnik ulaza u tvrđavu Lovrijenac: *Non bene pro toto libertas venditur auro* – Sloboda se ne prodaje ni za sve blago svijeta. Sloboda je bila ideal Dubrovnika, koji je dostignut i sačuvan kroz vijekove. Tako se na zastavi Dubrovačke republike, srednjovjekovne državice čije je središte bio Dubrovnik, isticao natpis Libertas.

Dubrovnik, panorama

Prema legendi, počeci Dubrovnika vezani su uz propast antičkoga grada Epidaura, koji se nalazio na području današnjeg Cavtata, a čije su se izbjeglice naselile na hridi zvanoj *Laus* ili *Raus*, te tako osnovale Dubrovnik. Međutim, u arheološkim istraživanjima pronađen je novčić iz 4. do 3. vijeka prije nove ere u starogradskej jezgri Dubrovnika, koji svjedoči da je na tom mjestu postojalo naselje već u helenističko doba. Osim toga, ostali numizmatički

i epigrafski nalazi iz rimskog doba potvrđuju kontinuitet života na području srednjovjekovnoga grada. Prema najnovijim etimološkim interpretacijama, latinsko ime Dubrovnika – *Ragusium*, koje dolazi od grčke riječi *ragousa*, što znači krševito, škrapasto ostrvo, također potvrđuje tu teoriju. Slavensko ime Dubrovnik potječe od *dubrava* = šuma, koja je prekrivala padine brda Srđ.

Dubrovnik, Festa sv. Vlaha, procesija

Prvobitno je naselje nastalo na najvišem dijelu poluostrva na području danas zvanom Sveta Marija, koje je bilo povezano s kopnom na zapadu, a štitilo je duboki zaliv veoma pogodan za sidrenje. Položaj koji su prema moru omeđivale strme hridi visoke i do 35 metara, a sa sjeverne strane velika i dovoljno strma prirodna padina pružao je relativnu sigurnost naselju budući da se neprijatelj, osvajač ili pljačkaš koji bi se približio s kopna ili mora mogao na vrijeme uočiti. To je bila strateška pozicija koja je davala izuzetnu mogućnost nadzora nad brodovima koji su plovili istočnojadranskim plovidbenim pravcem poznatim već u antičko doba. Zaštićen zaliv s dobrim sidrištem i padine poluostrva sa izvorima pitke vode omogućili su razvoj života i blagostanje naselja. Prema legendi, izvorno je naselje utvrđeno na strani okrenutoj prema kopnu najprije palisadom, a kasnije suhozidom.

Dubrovnik je dostigao svoje današnje dimenzije u 13. vijeku. Zidine se sistematično osavremenjuju sve do 1660. godine, kada je dovršen i posljednji bastion svetog Stjepana smješten na južnom dijelu zidina. Zidine duge 1940 metara sastoje se od glavnih gradskih zidina, šesnaest kula, tri tvrđave, šest bastiona, dvaju ugaonih utvrđenja, tri bedema s nizovima tureta, tri jarka, dvaju bočnih utvrđenja, jednog nasipa koji brani od talasa i dva podizna mosta. Na nekim mjestima visok i do 25 metara, glavni gradski zid na kopnenoj strani debljine je 4–6 metara, a na morskoj strani 1,5–3 metra. Mnogobrojni poznati i nepoznati domaći i inozemni graditelji te čuveni majstori doprinijeli su izgradnji zidina, iako će nam većina graditelja zauvijek ostati nepoznata.

Historijska jezgra grada s gradskim bedemima, utvrđenjima i jarkom registrirana je 1966. godine kao kulturno dobro u Hrvatskoj, a 1979. godine ona je uvrštena

Dubrovnik, kip sv. Vlaha

Dubrovnik,
kula Minčeta

u UNESCO-ov Popis svjetske kulturne baštine, čime je zaštićeno 18,8 hektara dubrovačkog zemljišta. S obzirom na to da se radi o lokalitetu pod zaštitom UNESCO-a, graditeljska baština Dubrovnika mora se pažljivo uključiti u savremeni način života uz strogo pridržavanje konzervatorskih načela. Zaštićena područja ne smiju se odvojiti od kontaktnih gradskih područja, već se moraju funkcionalno prožimati uz zadržavanje vizuelne ravnoteže, a svi se postupci prostornoga planiranja moraju odvijati u neposrednoj vezi s gradskim i kulturno-historijskim vrijednostima graditeljske baštine.

Starogradska jezgra, koju je potrebno neprestano obnavljati, predstavlja najatraktivniji dio gradskoga života. Razna devastirana područja treba revitalizirati kako bi se podstakao povratak mlađeg stanovništva i turista, a poboljšanje uvjeta stanovanja dovest će do stvaranja općih društvenih, obrazovnih, kulturnih i rekreacijskih sadržaja. Promišljena i funkcionalna organizacija života u starogradskoj jezgri ovisi o obnovi postojećih zgrada i napuštenih područja.

Analiza postojećih sportskih sadržaja ukazala je na nedostatak raznolikosti i broja sadržaja koji trenutno ne udovoljavaju zahtjevima stanovnika ili turista. Projekt dječijeg igrališta na Pelinama započeo je kao obnova jednog napuštenog igrališta, koja je dovela do otkrića važne arheološke zone ispod kule Minčeta. Cilj je uređenja dječijeg igrališta na Pelinama podizanje kvaliteta života i privlačenje mlađeg stanovništva u starogradsku jezgru. Ovaj je projekt uspješno stvorio savremen i pristupačan gradski prostor koji se dobro uklopio u okolnu graditeljsku baštinu istovremeno zadržavajući izuzetno vrijedan arheološki park.

Tvrđava Revelin

Nalazi se u istočnom dijelu Grada, ispred Vrata od Ploča, a izgrađena je kako bi se odbranio istočni dio Grada i gradska luka. Prvobitna je tvrđava podignuta 1463. godine, u vrijeme kada je Osmansko carstvo predstavljalo ozbiljnu prijetnju. Dobila je ime po pojmu *rivellino* ili *revellino*, koji se koristi u fortifikacijskom građevinarstvu za označavanje vrste utvrđenja izgrađenog nasuprot najslabijim tačkama gradskog odbrambenog sistema ili nasuprot pojedinim gradskim vratima u svrhu osnaživanja odbrambenog položaja.

S obzirom na iznenadnu pojavu opasnosti od mletačkog napada tokom postojanja Svete lige krajem 15. vijeka, bilo je potrebno pojačati ovo osjetljivo mjesto u fortifikacijskom sklopu Grada. Senat je taj zadatak povjerio Antoniju Ferramolinu,iskusnom graditelju utvrđenja u službi denovskog admirala Andree Dorije, pouzdanog prijatelja Dubrovačke republike. Godine 1538. Senat je odobrio Ferramolinove nacрте novog i znatno jačeg Revelina. No, trebalo je 11 godina da se tvrđava izgradi, a za to su vrijeme stali svi građevinski radovi u Dubrovniku kako bi se tvrđava dovršila u što kraćem roku. Revelin je dovršen 1549. godine.

Tvrđava ima oblik nepravilnog četverougla, čiji sjeverni ugao tvori oštar istaknuti klin. Ulaz u tvrđavu nalazi se na južnoj strani na mjestu gdje ulica koja prolazi kroz dvoje utvrđenih vrata siječe veliki plato. I tvrđava i plato izolirani su sa svih strana. Južna strana strmo se obrušava u more, dok gradski jarak okružuje tvrđavu sa svih ostalih strana. U debelom sjevernom zidu tvrđave Revelin, na nivou jarka, hodnici su podijeljeni u male odsječke s trostrukim puškarnicama, koje su ujedno opremljene odzračnicima koji završavaju na gornjem spratu tvrđave.

Dubrovnik, glavni gradski trg, Crkva sv. Vlaha

Stradun ili Glavna ulica

Stradun ili Placa, kako je nazivaju Dubrovčani, glavni je otvoreni gradski prostor Dubrovnika i njegovo najatraktivnije šetalište i okupljalište. To je mjesto događanja svih gradskih proslava i procesija, ali i glavna poslovna ulica Grada. Ta najšira ulica dijeli Grad na sjevernu i južnu polovinu. Istovremeno, ona predstavlja najkraći put od zapadnih do istočnih gradskih vrata. Dužina Straduna je otprilike 300 metara.

Nastao je kao posljedica trgovačkih i sve intenzivnijih društveno-ekonomskih veza između rimsko-grčkog naselja na ostrvcetu Lave (*Laus*) i hrvatskog (slavenskog) naselja na kopnu. Malobrojna rimsko-grčka zajednica miješala se s hrvatskim (slavenskim) stanovnicima, te je u 12. vijeku Dubrovnik već imao pretežno hrvatsko-slavenski etnički karakter. Od 14. vijeka prevladava hrvatski element.

Krajem 11. vijeka, uski kanal koji je razdvajao naselja ispunjen je zemljom kako bi se naselja povezala i kako bi se stvorio novi prostor za trgovačke odnose. Placa je poprimila puni značaj krajem 12. vijeka kada su oba naselja opasana gradskim zidinama i tako postala jedinstvena gradska cjelina.

Stradun je popločan 1468. godine. Njegove krečnjačke ploče danas su izlizane od upotrebe, glatke poput leda, visokog sjaja, reflektiraju svjetlost, te se čini kao da i nisu od kamena već od stakla. Zanimljivo je spomenuti da je polovina ulica popločana ribljim uzorkom u jednom smjeru, dok je druga polovina popločana koristeći isti uzorak, no suprotnog smjera. Na mjestu dodira dvaju uzoraka nalazi se jedna malena krečnjačka ploča pravougaonog oblika uzidana u pod, jedini dio slagalice koji se razlikuje od ostalih.

Kasnosrednjovjekovna i ranonovovjekovna ljevaonica

Nalazi se u sjeverozapadnom dijelu Grada u historijskoj jezgri Dubrovnika, na području nekadašnjih tanglija ili kliješta. Zahvaljujući gradskom zidu izgrađenom 1457. godine, između kule Minčeta i kule Gornji ugao, tanglije postaju dio gradskog područja. Navedeni je prostor odbačen za gradnju ljevaonice, a sa svih je strana bio zaštićen od neprijatelja spolja, dok je s unutrašnje strane odvojen od Grada kako bi se spriječilo širenje mogućeg požara.

Tokom arheoloških istraživanja otkriveni su zidovi koji su činili gradski bedem. Zidovi su srušeni kad su izgubili odbrambenu funkciju, a zemljište je nasuto sterilnim slojem zemlje i poravnano radi izgradnje ljevaonice. Ona je djelovala s prekidima od 15. vijeka nadalje sve do velikog zemljotresa 1667. godine, nakon kojeg je područje djelimično zatrpano šutom od ruševina okolnih kuća te se dalje koristilo kao odlagalište smeća. Zona u kojoj se nalazila peć nastavila je funkcionirati još kratko vrijeme, dok su se ostali dijelovi koristili sporadično i neplanski sve dok ljevaonica konačno nije potpuno zasuta. Rastopljeni metal koristio se za lijevanje zvona, topova, topovskih kugli i ostale opreme arsenala Republike. Nije se proizvodilo samo za domaće potrebe, već i za izvoz u Španiju, s kojom je Dubrovnik oduvijek njegovao čvrste veze. Izvozilo se i u Italiju i Veneciju, s kojima su dobri trgovački odnosi nadjačali i preživjeli mnogobrojne prolazne sukobe proizašle iz preklapanja interesa i težnji. Područje tanglija zasuto je u nekoliko navrata, što je stvorilo jasan stratigrafski slijed. Iskopavanja su potvrdila pretpostavku o postojanju koncentrirane srednjovjekovne i novovjekovne industrijske aktivnosti u ovom dijelu Grada.

Dubrovnik,
tvrđava Lovrijenac

FERRARA

Renesansa na ušću Rijeke Po

Ferrara, značajno trgovačko središte još u srednjem vijeku, dostiže vrhunac raskoši u renesansi za vrijeme vladavine porodice Este. Upis grada na UNESCO-ov Popis svjetske baštine (World Heritage List) vezuje se uz to zlatno razdoblje, a izvršen je u dvije faze: prvi put 1995. godine, a potom 1999.

Na 19. sjednici Komisije za svjetsku baštinu (Committee for World Heritage) održanoj u Berlinu 1995. godine grad Ferrara pridodan je na popis prema kriterijima (ii), (iv) i (vi) kao "lokalitet od izuzetne univerzalne vrijednosti, izvrsno planiran renesansni grad, čije je urbano tkivo očuvano gotovo nedirnuto. Dosezi u urbanom planiranju utjelovljeni u Ferrari imali su dubok utjecaj na razvoj urbane sheme u narednim vijekovima". Upis se odnosio na gradsko središte unutar njegovih monumentalnih zidina, sa očuvanim unutrašnjim dvorištima i parkovima.

Ferrara, dvorac obitelji d'Este

Ferrara, gradska vijećnica

Tokom 23. sjednice održane u Marakešu 22. decembra 1999. godine Komisija za svjetsku baštinu (Committee for World Heritage) proširila je svoje priznavanje u skladu s kriterijima (iii) i (v) prepoznavši da rezidencije vojvoda iz porodice Este izvanredno odražavaju utjecaj renesansne kulture na prirodni pejzaž. Ušće rijeke Po izuzetan je primjer planiranog kulturnog pejzaža, izvrsno sačuvanog u originalnom obliku.

Na zahtjev Republike Italije, Komisija je naknadno odlučila da se ime upisanog dobra promijeni u Renesansni grad Ferrara i pripadajuće ušće rijeke Po, čime je u njega uključila znatno šire područje i naglasila vezu između grada i njegove teritorije. Kasnija dva upisa podstaknuta su potrebom da se naglasi kako su renesansni ideali dvora porodice Este podjednako utjelovljeni u urbanističkom planiranju i arhitekturi, kao i u planiranju pejzaža, u savršenom uzajamnom djelovanju kulture i prirode. Upis ovog lokaliteta na Popis svjetske baštine (World Heritage List) pretpostavlja primjenu mjera zaštite i promocije ne samo na pojedinačni spomenik već na pejzažnu cjelinu s njenim prirodnim i kulturnim karakteristikama. Lokalitet predstavlja kulturni pejzaž koji obuhvata historijsku jezgru Ferrare i široko područje oko starog ušća rijeke Po. Prostorna međa nije pravolinijska, već okružuje područja koja najbolje predstavljaju prostor koji je tokom renesansnog razdoblja doživio velike promjene.

Naime, u tom je razdoblju vladajuća porodica Este podstaknula urbanistički, arhitektonski i umjetnički razvoj grada i okoline isušivanjem ogromnih poteza močvarnog zemljišta, uvođenjem "castalderie", te izgradnjom mreže otmjenih rezidencija znanih kao *Delize Estensi*. UNESCO-ov lokalitet u Ferrari proteže se do prstena odbrambenih zidina koje okružuju grad, a vremenom je prsten postepeno povećavan kako bi uključio nova gradska proširenja.

Grad

Srce grada još uvijek održava dobru ravnotežu između prošlosti i sadašnjosti. U labirintu vijugavih srednjovjekovnih ulica još uvijek se nazire trag staroga korita rijeke Po. Dobro su očuvani primjerci tipične onovremene arhitekture, tzv. “case a cassero”, lahko prepoznatljive po uskom, izduženom obliku. Sjeverno od srednjovjekovnoga grada, u centru se nalaze značajni spomenici poput dvorca Este (*Castello Estense*), simbola vladavine porodice Este nad gradom, te Katedrale, izuzetnog ostvarenja u kojem se stapaju romanički i gotski stil. Među brojnim izuzetnim spomenicima unutar gradskih zidina nekoliko ih se posebno ističe: Palazzo dei Diamanti, smješten u Corso Ercole I d’Este, glavnoj osi gradskog proširenja koju je po narudžbi vojvode Ercola I 1492. godine izveo arhitekt Biagio Rossetti, jedinstvenoj u Evropi; Palazzo Schifanoia s ciklusom fresaka u Dvorani mjeseci, koje i danas predstavljaju jedan od vrhunaca ferareškog renesansnog slikarstva, te svjedoče kako je sjajni dvor porodice Este privlačio skup vrhunskih umjetnika, pjesnika i filozofa, posebno novih renesansnih humanista.

Unutar gradskih zidina moguće je doživjeti i prirodu, i to ne samo u zanimljivom botaničkom vrtu; brojni su parkovi, vrtovi i stari voćnjaci, ponekad dobro skriveni unutar dvorišta renesansnih palača. To drevno drveće predstavlja simbol i živi dokaz besmrtnosti prošlosti.

Urbana matrica rezultat je promjena unesenih u srednjem vijeku i u kasnijim razdobljima, a posebno se to odnosi na renesansno proširenje koje je osmislio Biagio Rossetti. Njegova je shema uključivala sistem perspektivnih osa koje grad čine jedinstvenim, a koje su i danas savršeno očuvane i lahko uočljive posjetiocima. U skladu

Ferrara, Dijamantna palača

s gradskim planom, mreža ulica i zidina bila je tijesno povezana s palačama, crkvama i parkovima kao dijelom cjelovite zamisli u kojoj je prednost data naglašavanju ljepote pojedinačnih zgrada i skladnom rasporedu gradskih vizura. Dosezi u urbanom planiranju utjelovljeni u Ferrari imali su dubok utjecaj na razvoj urbane sheme u narednim vijekovima.

Pejzaž

Središte Ferrare, historijske i umjetničke jezgre okolnog područja, smješteno je u srcu planiranog kulturnog pejzaža – zelenog pojasa koji se od gradskih međa proteže duž rijeke Po do Jadranskog mora. Iza savršeno očuvanih gradskih zidina, u ruralnom području izvan granica grada, kulturni pejzaž čuva ljudske otiske ostavljene tokom vijekova na prirodnom okolišu neprekidnim ljudskim djelovanjem.

Definiranje tog okoliša “kulturnim pejzažom” ima za cilj pokazati na koji su način renesansni ideali promovirani na dvoru Este utjelovljeni kako u planiranju grada i arhitektonskom razvoju tako i u pejzažu, naglašavajući time neprekidno uzajamno djelovanje kulture i prirode. Potreba za korištenjem velikih močvarnih područja izvan gradskih međa za poljoprivrednu namjenu uzrokovala je izvođenje neprekidnih zahvata isušivanja kroz vijekove, a koji su uredili, oblikovali i izgradili okolni pejzaž.

Pejzažom su rasute monumentalne građevine, crkve, utvrđenja i dvorci, te parkovi i prirodni rezervati, od unutrašnjosti do obale gdje se ravnica susreće s morem. Arhitektonske su znamenitosti raznolike tipologije, no, međusobno su povezane naročitom strukturom pejzaža

na koju utječe promjenljiva i nestalna ravnoteža između zemlje i vode. To je vodozemno područje ispresijecano gustom mrežom vodenih tokova i oblikovano zajedničkim djelovanjem prirode i čovjeka, u kojem su se ruralni bazeni, naselja i kulturna središta razvila u više različitih slojeva.

Ključna svjedočanstva takvog nadzora nad okolišem do danas ostaju kneževske rezidencije, tzv. “delizie”, središta zabave i kulture. Pojmom *delizie* (“draži”) nazivaju se različiti javni oblici kneževskih zdanja obilježeni neprekidnim međusobnim prožimanjem prirode i umjetnosti, koje književna tradicija kasnog 16. vijeka ponajviše povezuje s mjestima dokolice i zabave. “Draži” porodice Este čini grupa od preko 30 vila, lovačkih koliba i ljetnikovaca smještenih na području Ferrare i Roviga, izgrađenih po nalogu porodice Este u razdoblju od kasnog 14. do sredine 16. vijeka. To su uglavnom prigradske ili ladanjske rezidencije ekonomske, političke, strateške i reprezentativne namjene, uvijek spremne ugostiti putujući dvor.

Neke od njih još uvijek postoje i restaurirane su, a najbolje primjere predstavlja njih pet. Prva je, krajem 14. vijeka, izgrađena Delizia di Schifanoia. Izvorno se nalazila u predgrađu, a oslikana je izuzetnim ciklusom fresaka, djelom majstora lokalne slikarske škole, tzv. *Officina ferrarese*. Delizia del Belriguardo u Voghieri oponaša obrazac antičkih rimskih vila. Izgrađena je na osami 1436–1440. godine zalaganjem brojnih arhitekata i umjetnika, koji se ubrajaju među najznačajnije u tom vijeku (kao što su: Pietrobono Brasavola, Pietro dagli Ordini, Biagio Rossetti, Cosmè Tura i Ercole de’ Roberti). Dvorac Mesola sagrađen je kao najistaknutiji simbol koji slavi osvajanje područja Polesine oko Ferrare. Dvorac okružen gustim šumama vojvode su često posjećivale u lovačkim i ribo-

Rezidencija
«Delizia del Verginese»

lovnim poduhvatima. Delizia del Verginese u mjestu Portomaggiore obilježena je četirima kulama s kruništima i istaknutim uglovnocima. Delizia di Benvignante u Argenti ima nadsvodeni ulaz i atrij te kulu s kruništem.

Kulturni se pejzaž prostire od umjetničkih gradova Ferrare i Comacchia, čije su historijske jezgre uveliko očuvane do danas, do mističnih mjesta poput župne Crkve svetog

Jurja u Argenti i opatije u Pomposi. On obuhvata karakteristične građevine, tzv. "casoni di valle" (kolibe smještene u močvarnom području ušća rijeke Po, korištene za privremeno stanovanje u ribolovnoj sezoni, za spremanje opreme i skladištenje), nadzorne kule na jadranskoj obali, hidrauličke uređaje upotrebljavane za isušivanje tla. Kroz pejzaž se nižu utvrđenja, od kojih su najznačajnija: Rocca Possente di Stellata, vile i dvorci često okruženi starim

Dvorac Mesola

Abate toranj,
panorama

selima, parkovi i zidine Ferrare, kao i mreža “delizia” porodice Este raspršenih po teritoriji.

UNESCO-ovo priznavanje naglašava upravo taj aspekt kulturnog pejzaža, te ističe nov način tumačenja kulturnih vrijednosti, posmatrajući ih ne samo kao sporadične pojave i pojedinačne spomenike, već, gdje je god to moguće, kao dio važne i skladne cjeline. Stoga na Popis svjetske baštine (World Heritage List) nisu zasebno upisane “delizie” u Vergineseu, Pomposi, dvorac Mesola ili Belriguardo, već teritorija na kojoj su nastale, što svjedoči da se one razumijevaju kao kulturna cjelina u kojoj su spomenici i prirodna obilježja uzajamno povezani.

PODRUČJE KOTORA

Priroda, kultura i historija

Prirodno, kulturno i historijsko područje Kotora sastavni je dio impresivne Boke kotorske, jedinstvene prirodne luke na **istočnoj crnogorskoj obali Jadrana**. Zahvaljujući svojoj izuzetnoj i univerzalnoj vrijednosti, uvršteno je u UNESCO-ov Popis svjetske baštine 1979. godine. Definicija utjecajnog područja 2011. godine obuhvatila je čitav zaliv. Prirodno i kulturno-historijsko područje Kotora predstavlja skladnu kombinaciju razno-likih prirodnih fenomena i izgrađene baštine. Uz **Kotorski in Risanski** zaliv, sastavni dio zaštićenog područja, Boka kotorska također obuhvata Tivatski zaliv i Hercegnovski zaliv. Svojim raznovrsnim i osebnim prirodnim, geografskim, historijskim i kulturnim obilježjima, Boka kotorska predstavlja kulturni pejzaž izuzetne i sveopće vrijednosti.

Boka Kotorska, panorama

Kotor i brdo Sveti Ivan

Prirodna obilježja Boke Kotorske

U geološkom smislu, Boka je riječna dolina, potonula i potopljena usljed tektonskog djelovanja. Zbog svojih morfoloških karakteristika, a naročito zbog specifične okomite razvedenosti, jedinstven je zaliv Sredozemlja. Boka se usijeca 29 kilometara u kopno. Okružena je strmim krečnjačkim planinama dinarskoga krša, a najveći su joj vrhovi planina Orjen (1895m) i Lovćen (1749m), jedan od pet nacionalnih parkova u Crnoj Gori. Najveća dubina zaliva iznosi 52 metra. Čitavo područje sa zaleđem tipično je kraško područje koje odlikuje posebna morfologija i hidrologija.

Okolne su planine pretežno krečnjačke građe, s brojnim kraškim oblicima poput spilja, vrtača, jama itd.; dok se priobalno područje sastoji od fliša i sedimentnih stijena. Kraška obilježja područja utjecala su i na hidrologiju. Mnogobrojna kraška vrela javljaju se na nivou mora (Škurda, Gurdić, Ljuta), potajnice iznad nivoa mora (Sopot, 33 m), te vrulje na morskom dnu. Jedan predio kotorskoga zaleđa (Crkvice, 1097 m) ima najveću količinu padavina (5155 mm) u Evropi. Međutim, zbog kraškog reljefa mnogo vode ponire u podzemlje, te stvara podzemne vodene tokove koji izviru na nivou mora ili ispod nivoa mora, čime se smanjuje salinitet morske vode i povećava sušnost tla.

Izrazita okomita razvedenost područja utjecala je na klimatsku raznolikost, varirajući od sredozemne do subalpske klime, te na raznovrsnost vegetacije.

Perast

Historija Boke Kotorske

Izuzetna prirodna obilježja, povoljna geografska lokacija i burna historijska dešavanja, u kombinaciji s neprestanim djelovanjem čovjeka, stvorili su osebujuć kulturni pejzaž. Znatni utjecaji iz svih dijelova Sredozemlja, kako s istočne tako i sa zapadne strane, učinili su Boku kotorsku susretištem raznih kultura koje su asimilirane u bokeljsku izvornu kulturu i prožete duhom lokalnih stanovnika, čime se stvorio jedinstven kulturni identitet. Ljudski trud pažljivo utkan u prirodni okoliš priobalnog područja Boke kotorske tvori savršenu cjelinu s ovim zadivljujućim pejzažom. Život na području Kotora započinje u prahistorijsko doba, a obilježili su ga veliki historijski preokreti usljed mijena mnogobrojnih uprava i vladara ovoga područja.

Artefakti iz neolitika pronađeni su u spilji iznad Perasta, dok su slike jelena iz srednjeg bronzanog doba otkrivene u spilji u mjestu Lipci u blizini Morinja. Ilirska plemena vladala su ovim područjem od 4. vijeka prije nove ere. Tokom razdoblja vladavine Ilira, u Boki su osnovana dva grada: Risan, glavna rezidencija ilirske kraljice Teute, po kojem je cijeli zaliv nazvan *Sinus Rhizonicus* (Risanski zaliv), te grad *Acruvium*, koji u 1. vijeku nove ere spominje Plinije Stariji, vjerovatno na mjestu današnjega Kotora.

Rimljani su osvojili Ilirik 168. godine prije nove ere i vladali Bokom više od pola milenija. Nakon pada Zapadnog rimskog carstva 476. godine, Boka je postala dijelom Istočnog rimskog carstva (Bizantijskog carstva). Krajem 6. i početkom 7. vijeka, slavenska plemena naselila su se na ovom području te su do 10. vijeka slavenizirala Kotor. Vladavina Bizanta traje do 1185. godine, uz kratka razdoblja vladavine porodice

Prčanj

Vojislavljević, vladara slavenske države Duklje (*Doclea*). Uprkos čestim mijenama vlasti (područje je pretrpjelo čak osam političkih promjena do 19. vijeka), grad Kotor i Boka kotorska nastavili su se razvijati zahvaljujući snažnoj komunalnoj vlasti utemeljenoj u rimsko doba, te zahvaljujući kasnijim mediteranskim utjecajima koji su regulirali sve aspekte ekonomskog, političkog i crkvenog uređenja.

Razvoj Kotora i okolnog područja ovisio je o pomorstvu i trgovini. Prvi veliki prodor uslijedio je tokom vladavine srednjovjekovne srpske države Raške kada je Kotor postao glavna luka srpskih kraljeva i uspješna tranzitna luka. Nakon kratkog razdoblja uprave ugarsko-hrvatskoga kralja, bosanskoga kralja i nezavisnoga grada države, poslije 1420. godine veliku su prijetnju predstavljali **Otomani**, koji su osvojili susjedne teritorije, te je tako Kotor zatražio zaštitu Republike Venecije, pod čijom je upravom ostao do 1797. godine. To je razdoblje obilježio drugi talas jačanja pomorske trgovine u Boki, a naselja Perast, Prčanj i Dobrota postala su važna pomorska i trgovačka središta. U to doba Boka je imala čak 300 prekookeanskih brodova, te jednak broj manjih brodova za obalnu plovidbu.

Bokom je od 1797. do 1918. vladala Austro-Ugarska kao najjužnijim dijelom carstva. No, ni 20. vijek nije bio ništa manje živ s obzirom na to da se vlast do osnivanja nezavisne države Crne Gore 2006. godine mijenjala pet puta.

Područje Kotora

Duž prirodno vrlo složenog bokeljskog priobalnog područja nižu se mnogobrojna naselja odvojena područjima obrađene zemlje ili starog stjenovitog krajolika. Područje Kotora obuhvata više od deset gradova te manjih i većih naselja osebujnog identiteta.

Risan, bivše središte ilirske i helenističke kulture ovog područja, sačuvao je ostatke ilirsko-helenističkog utvrđenja Gradine, ostatke rimskoga grada *Rhizona* s rimskom vilom s mozaicima iz 2. vijeka prije nove ere, te tragove bivšeg turskog grada u središtu, predgrađu i na pristaništu.

U 6. je vijeku Kotor zamijenio Risan kao glavni grad i najvažnije administrativno i političko središte Boke. Kotor je poseban zahvaljujući dugom historijskom kontinuitetu. Prvobitno gradsko područje opasano je zidinama, jedinstvenim primjerom urbane fortifikacije na Jadranu. Zidine se protežu dužinom od 4,5 kilometra, imaju širinu od 2 do 15 metara, te visinu do 20 metara, a slijede prirodnu liniju strmog planinskog lanca Svetog Ivana (San Giovanni), na čijem je vrhu u 16. vijeku podignuto utvrđenje.

Stari grad Kotor preplet je uskih i vijugavih ulica koje povezuju trgove raznih veličina, najčešće nepravilnog oblika, no osebnog izgleda. U starom je gradu sačuvano ili zabilježeno više od trideset crkava. Šest crkava iz romaničkog doba ima posebnu historijsku vrijednost: one svetog Tripuna, svetog Luke, svete Ane, svete Marije Collegiate, svetog Pavla i svetog Mihovila. Osim toga, grad se diči mnogim palačama starih plemićkih porodica (Pima, Bizanti, Buća, Drago, Grgurina, Vrakijen itd.) i javnim građevinama.

Grad je imao svoj statut davne 1301. godine, koji je štampan 1616. godine u Veneciji. Nekad čuveno srednjovjekovno zanatsko središte, Kotor se danas diči mnogim slikovitim, nadsvođenim trgovinama s karakterističnim izlozima "na koljeno". Naročito u srednjovjekovno doba cvali su umjetnički i ostali zanati u brojnim radionicama. Osnivane su bratovštine (confraternities), a sirovine, posebno metal (za zlatare i kovače), koža i drvo dolazili su iz zaleđa. Bratovštine su istovremeno djelovale i kao vjerske organizacije i

Otok Gospe od Škrpjela

kao cehovi. U Kotoru od 9. vijeka djeluje i jaka Bratovština pomoraca (Bokeljska mornarica). Bratovština je uveliko doprinijela životu Kotora pružajući pomoć svojim članovima, te neprekidno čuvajući i njegujući narodne plesove i narodne nošnje. *Fides et Honor*, krilatica Bokeljske mornarice, samo je jedan od mnogih pokazatelja kulturnog identiteta i dugogodišnje tradicije i razvoja Boke kotorske.

Kotorska gimnazija počela je s radom još u srednjem vijeku, krajem 13. vijeka. Postojanje prve apoteke i zdravstvene zaštite potvrđeno je 1326. godine. Arhitekti, pjesnici i slikari iz ovih krajeva imali su važnu ulogu kako lokalno tako i na široj evropskoj sceni, naročito nakon srednjeg vijeka. U 15. i 16. vijeku su štampari A. Paltašić i J. Zagurović bili plodni i cijenjeni pomorski stručnjaci koji su podučavali pomorstvo u Perastu od 1698. godine.

Sam grad Kotor riznica je umjetnosti i kulture s minuciozno izrađenim mramornim oltarima, ikonama, vrijednim slikama, umjetnički obrađenim srebrom, posrebranim i ukrasnim predmetima, te relikvijama, misnim ruhom i vezom, fragmentima fresaka, svjedočanstvima isprepletenih kulturnih utjecaja i historijskih razdoblja. Vrijedni predmeti i dokumenti, uključujući prvu knjigu kotorskih notara iz 1326. godine, čuvaju se u muzejima, crkvama i arhivima, posebno u Pomorskom muzeju Crne Gore i Povijesnom arhivu Kotora.

Ostala središta

Tokom 17. i 18. vijeka istakla su se susjedna priobalna naselja Perast, Dobrota, Prčanj i Stoliv, u kojima prevladava sekularna arhitektura palača sagrađenih u baroknom stilu. Perast je slikovit priobalni grad poznat po baroknim crkvama i palačama. Gradom dominira zvonik Crkve

svetog Nikole iz 17. vijeka, te palače čuvenih pomoraca, trgovaca, gradskih i crkvenih velikodostojnika izgrađene na samoj obali. Vjerovatno su dva najkarakterističnija obilježja Perasta dva prelijepa ostrva koja se nalaze ispred grada, Sveti Juraj s benediktinskom opatijom iz 9. vijeka nastao prirodnim putem, te Gospa od Škrpjela, umjetno ostrvo nastalo nasipavanjem kamenom i potapanjem starih brodova ispunjenih kamenom oko male stijene (škrpjela). Narodni običaj fašinada još uvijek se održava u Perastu. **Naime, 22. jula svake godine** stanovnici Perasta donose kamenje u barkama i bacaju ga u more oko ostrva kako bi ga dodatno nasuli. Istoimena crkva Gospe od Škrpjela iz 15. do 18. vijeka podignuta je na ostrvu i ukrašena veličanstvenim slikama Tripa Kokolje, čuvenog baroknog slikara iz Perasta.

Dobrota i Prčanj, bivša baza pomoraca, ratnika i trgovaca, poznati su po baroknim palačama iz razdoblja od 17. do 19. vijeka i crkvama svetog Mateja iz 13. do 17. vijeka i svete Eustahije iz 18. vijeka u Dobroti, te po vrijednim zbirkama slika, vezova i srebrnine. Crkva svetog Tome podignuta je u Prčnju u 9. vijeku, a gradić je poznat i po veličanstvenoj Crkvi svete Marije iz 18. vijeka.

Područje Kotora obuhvata i ribarska sela Muo i Orahovac, te mrežu ruralnih naselja u gornjem dijelu Boke (Gornji Stoliv, Morinj, Kostanjica, Škaljari). Neka od tih naselja, naprimjer Gornji Stoliv, postojala su prije osnivanja priobalnih naselja.

Osim jedinstvene prirode, arhitektonskog blaga i pokretne baštine, Bokokotorski zaliv ponosi se dragocjenom nematerijalnom baštinom (ples Bokeljske mornarice, fašinada, legende itd.), zahvaljujući kojima je područje postalo kulturni pejzaž izuzetne svjetske vrijednosti.

Dobrota

MOSTAR

Stari most, Stolac, Blagaj i mlinice

Južni dio Bosne i Hercegovine karakteriše brojnost, vrijednost i raznolikost arheološkog i arhitektonskog naslijeđa te kontinuitet života koji na pojedinim lokalitetima počinje još u paleolitu. Među najznačajnijim lokalitetima se izdavaju Mostar, Stolac, Počitelj, Ljubuški, Blagaj, Zavala, Blidinje. Posebnost navedenih lokaliteta jeste utjecaj prirodnog faktora na oblikovanje urbane morfologije. Nastali na obalama Radobolje, Neretve, Bregave, Trebižata, Bune ili u blizini pećine Vjetrenica i glečerskih jezera na Blidinskom polju, ovi lokaliteti, svojom morfologijom i vernakularnom arhitekturom svjedoče o viševjekovnoj uzajamnoj saradnji i interakciji čovjeka i prirode. Vrijednost pojedinih lokaliteta je prepo-

Stolac, mlinice i vodopad rijeke Bregave

Blidinje, jezero i srednjovjekovna nekropola

znata njihovim upisivanjem na UNESCO Listu svjetskog naslijeđa, odnosno na UNESCO Tentativnu listu.

Historijska urbana područja Stoca, Počitelja i Blagaja, područje pećine Vjetrenica u Zavali i nekropole sa stećcima na Blidinju su upisane na UNESCO Tentativnu listu i u toku su izrade nominacionih dokumenata, ali i opsežni konzervatorski radovi na pojedinim lokalitetima, poput Stoca i Počitelja.

Područje Starog mosta Starog grada Mostara

Upisano je 2005. godine na Listu svjetske baštine UNESCO-a. Mostar je nastao kao rezultat uzajamnog djelovanja prirodnih faktora i ljudske kreativnosti kroz dugo razdoblje historije. Univerzalne osobine kulturnih krajolika jugoistočne Evrope predstavljaju **sveopću** pojavu koja je zajednička svojina cijelog čovječanstva. Kulturna i historijska vrijednost Mostara nalazi se u urbanoj aglomeraciji oko Starog mosta nastaloj tokom 16. vijeka, na vrhuncu moći Osmanskog carstva.

Historijski grad Mostar, koji se proteže preko duboke doline rijeke Neretve, nastajao je u 15. i 16. vijeku kao granični grad Osmanskog carstva, te za vrijeme perioda austrougarske vladavine u 19. i 20. vijeku. Mostar je odavno bio poznat po starim turskim kućama i Starom mostu, po kojemu je i dobio ime. No, u sukobima iz 1990-ih godina, uništen je najveći dio historijskog dijela grada, kao i Stari most, kojeg je izgradio čuveni graditelj Sinan. Područje Starog mosta, sa karakteristikama predotomanske, istočnootomanske, mediteranske i zapadnoevropske arhitekture, predstavlja izvanredan primjer multikulturalnog gradskog

naselja. Obnovljeni Stari Most i Stari grad Mostara čine simbol pomirenja, međunarodne saradnje i suživota različitih kulturnih, etničkih i vjerskih zajednica.

Sa “renesansom” Starog mosta i njegovog okruženja, simbolična snaga i značenje grada Mostara – kao izuzetnog i univerzalnog simbola suživota zajednica različitog kulturnog, etničkog i religijskog porijekla – je učvršćena i ojačana, uz naglasak na neograničene napore ljudske solidarnosti za mir i snažnu saradnju pri suočavanju sa teškim katastrofama.

Mostar, Stari most

Historijska jezgra Stoca

Stolac se nalazi na području poznatom kao hercegovačka Humina, na turističkom pravcu koji siječe Hercegovinu i povezuje planinsko zaleđe u Bosni sa obalnim područjima Bosne i Hercegovine, Dubrovnikom i Crnom Gorom.

S jedinstvenim kulturno-umjetničkim i estetskim vrijednostima sadržanim na malom prostoru, historijska jezgra Stoca predstavlja primjer kompleksne kulturno-historijske i prirodno-ambijentalne cjeline. Ona je primjer organske veze između arhitekture čovjeka i prirode, kao svjedočanstvo da je ljepota mjesta presudna za njegovo planiranje i razvoj - princip često prisutan u razvoju srednjovjekovnih gradova.

Devet historijskih slojeva čine graditeljsku cjelinu Stoca: prahistorija, ilirsko-rimska epoha, rani srednji vijek, razvijeni i kasni srednji vijek, osmanska epoha, austrougarska epoha i prva i druga Jugoslavija. Najvidljiviji materijalni dio dokaza u slici grada otkriva mnoštvo raznih uticaja na arhitekturu grada, kao susret suprotnosti i sličnosti, zakona i paradoksa, planiranja i čiste spontanosti, koji gradu daju kompleksni imidž izvanredne i univerzalne vrijednosti.

Zbog njene naglašene otvorenosti i preglednosti, zbog nsvakadašnje mogućnosti i kulturne privilegije da se jednim pogledom **obuhvate ni manje ni više nego četiri carstva (rimsko, vizantijsko, osmansko i austrougarsko)**, tri kraljevstva (bosansko, ugarsko i jugoslovensko), tri svjetske monoteističke religije - kršćanstvo (pravoslavlje i katolicizam), islam i judaizam – najraznovrsniji graditeljski stilovi i običaji koji se u kulturnim krugovima definiraju kao mediteranski, centralnoevropski, zapadnoevropski, vizantijski, balkanski i osmanski, historijska jezgra Stoca

Blagaj, tekija na rijeci Buni

predstavlja jedinstven i skladan kulturno-historijski spomenik s privatnim dobrima sraslim u jednu cjelinu.

Prirodno-graditeljska cjelina Blagaj

Blagaj predstavlja jednu od najvrednijih urbano-ruralnih struktura u Bosni i Hercegovini, a od ostalih sličnih struktura se razlikuje prema: razuđenosti i razbijenosti urbane forme koja je organski vezana isključivo sa položajem čaršije kao centralnim činiteljem strukture i prisutnosti tvrđave Stjepan-grad do koje su nekada vodile dvije pomoćne i jedna glavna komunikacija.

Urbana struktura Blagaja, njegova prostorna fizionomija i organizacija, može se pratiti od srednjovjekovnog podgrađa, koje se u osmanskom periodu transformira u kasabu, a zatim u administrativno-upravni centar. Period austrougarske uprave nije donio promjene u urbanom razvoju Blagaja. Stagnacija urbanog razvoja obilježava period između dva i poslije Drugog svjetskog rata, sve do 1961. godine, kada dolazi do naglog porasta stanovništva i neplanske izgradnje naselja.

Analiza graditeljskog naslijeđa i starih gradskih četvrti (mahala) Blagaja pokazuje da objekti veće spomeničke i ambijentalne vrijednosti zauzimaju relativno uzak prostor uz korito rijeke Bune: od Lehine ćuprije do Vrela Bune, te područje od mahale Bunska i Harmana do mahale Džamije ili Carske mahale (uz potok Bunska).

U urbanoj matrici Blagaja mogu se uočiti elementi i orijentalnog i mediteranskog, dok samo naselje predstavlja rezultat utjecaja niza različitih faktora, prirodne konfiguracije terena, društveno-ekonomskih odnosa.

Mlinice - objekti arhitektonskog naslijeđa

Rijeke predstavljaju žilu kucavicu urbanih područja Mostara, Stoca, Blagaja, Ljubuškog, okosnicu svakodnevnog života njihovih građana. Ono što je zajednička karakteristika ovih urbanih područja formiranih oko značajnih vodenih tokova jeste vernakularna arhitektura mostova te mlinica sa stupama. Uzajamnim djelovanjem čovjeka i prirode nastale prirodno-graditeljske cjeline svjedoče o specifičnom načinu iskorištavanja prirodnih resursa koje je prije svega održivo. Lokacija objekata u prostoru svjedoči o želji domaćeg majstora da se na najjednostavniji način uklopi u postojeće prirodno okruženje bez da mu se nameće ili ga potčinjava svojim djelima. Sam način iskorištavanja vodenog toka ne doprinosi uništavanju prirodnog okruženja ili prirodnih potencijala; upravo suprotno - poštuje specifične karakteristike i granice prirodnog okruženja u kojem je smješten.

Porijeklo nastanka mlinica u Hercegovini ne može se sa sigurnošću utvrditi, ali se pretpostavlja da ih je tu bilo već u doba rimske uprave. Najstariji pisani podatak o njima potiče iz 1465. godine. Do danas očuvani objekti mlinica potiču uglavnom iz 18. ili 19. vijeka. Građeni su mjesto starijih objekata, srušenih u riječnim bujicama ili zbog potrebe za proširenjem. Dispozicija u prostoru ovisi isključivo o jačini toka same rijeke. Naime, mlinice su objekti koji nastaju na mjestima rijeke gdje ona ima umjerenu jačinu toka (radi kontinuiranog rada mliniskog kola), te je to i jedini preduslov za njihovu urbanističku predispoziciju.

Većina mlinica pripada jednom tipu građevine, bez velikih razlika u sistemu gradnje. Način izgradnje mlinica je u potpunosti podređen njihovoj funkciji te su objekti, počev od cjeline pa do najmanjeg detalja, u potpunosti rasterećeni svih suvišnosti i izvedeni bez dekoracija.

Mlinice su najčešće građene kao prizemni objekti, uvijek podignuti iznad nivoa rijeke i skoro uvijek pokriveni dvovodnim

Mostar, mlinica

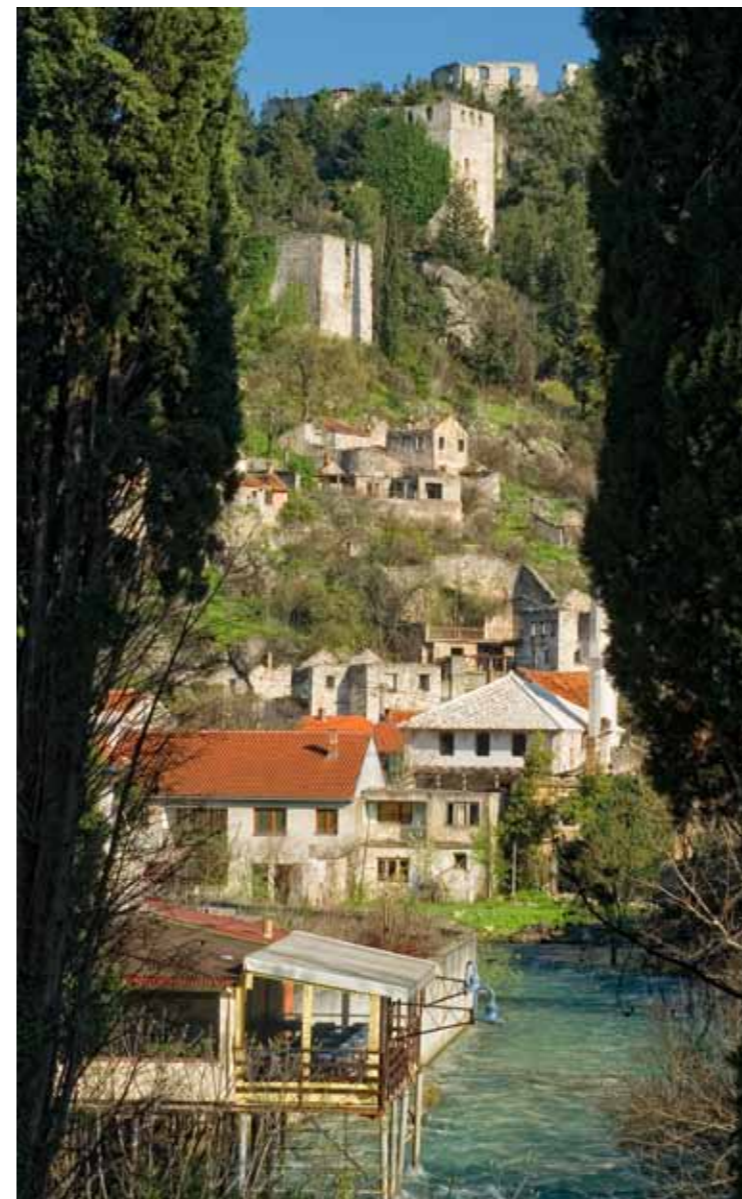

krovovima. Zbog postavke na terenu, uslovljene načinom rada mlinskog kola, posmatrajući nizvodnu fasadu stiče se utisak da su građene kao spratnice, gdje je sprat oslonjen na lukove prizemlja.

Unutrašnjost mlinice je jedinstvena površina unutar koje su smještene mlinska kola. Dužina objekta zavisi od broja mlinskih kola, odnosno od broja svodova nad kojima mlinica „stoji“ nad rijekom. Na rijekama Radobolja, Trebižat, Bregava i Buna se izvode prostorno posmatrane veće mlinice (poredeći sa mlinicama u ostatku Bosne i Hercegovine), sa šest do jedanaest mlinskih kola. Mlinska kola se redaju pravilno i ta ritmika se odražava na vanjskim fasadama u rasporedu lukova. Posmatrano prema položaju mlinskog kola, sve mli-

nice, osim jedne, su izvedene sa horizontalnim postavljenim kolom. Pojedine mlinice, građene na prelazu 19. u 20. vijek, su izvedene na sprat, gdje se na spratu formirala stambena jedinica ili prostorija za boravak (primjer jeste nekoliko mlinica na rijeci Trebižat u Ljubuškom).

Mlinice su uvijek građene od kamena, gdje je pravilno klesan kamen upotrijebljen za izvođenje uglova objekta, definiranje prozorskih otvora, ulaznih vrata i izvođenje svodova. Mlinice su završene uvijek dvovodnim krovom (izuzetak je tek jedna mlinica sa četverovodnim krovom na rijeci Trebižat). Krovna konstrukcija je jedostavna i izvedena od drveta. Za pokrov je korištena kamena ploča koja je vremenom, na velikom broju mlinica, zamijenjena crijepom. Samo rijetke mlinice, izvedene

Stolac, mlinice

u 20. vijeku, su pokrivena ravnim krovom. Na pojedinim se pojavljuje i promjena tehnologije, odnosno grade se kao vodeno-parne mlinice (jedini primjer jeste jedna mlinica u Mostaru).

Broj mlinica u periodu nakon I svjetskog rata na području Bosne i Hercegovine ubrzano opada, što je direktno **uslovljeno nestankom** njihovog privrednog značaja te pojavom novih savremenih oblika mlinova pokretanih na električni pogon. Mlinice su prvenstveno ugrožene nedostatkom redovnog održavanja i stavljanjem objekata van upotrebe što je direktna posljedica promjene vlasništva, odnosno gubitka korisnika dobra. Pored toga, ugrožene su i neplanskom ili pogrešno planiranom urbanizacijom koja ne prepoznaje njihove vrijednosti i potencijale.

Upravo rizici kojima su objekti mlinica danas izloženi, kao i njihovo izuzetno loše konstruktivno stanje s jedne strane, i izuzetna vrijednost s druge, nas obavezuje da poduzmemo sve korake na njihovom aktivnom očuvanju. Stoga Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika, u sklopu kampanje o promociji vrijednosti i značaja vernakularnog naslijeđa, radi na obnovi dvije mlinice u Mostaru i dvije u Stocu. Obnova navedenih mlinica podrazumijeva neophodne konzervatorske radove na njima, te njihovo stavljanje u funkciju.

U Mostaru su tretirane mlinice na Radobolji. Jedna, sastavljena zapravo od dvije mlinice, je osobena po jasno vidljivoj historijskoj slojevitosti (starija mlinica potiče iz 18. a mlađa iz 20. vijeka) te činjenici da predstavlja jedini primjer vodeno-parne mlinice završene ravnim krovom u Mostaru i široj regiji. Druga, dosta manja površinski posmatrano, predstavlja tipičan primjer mlinice, a locirana je neposredno uz Stari most, dobro opisano na UNESCO Svjetsku listi naslijeđa.

U Stocu su također odabrane dvije mlinice na Bregavi. Objekti pripadaju tipičnim primjerima stolačkih mlinica a karakteriše ih veličina, sa osam, odnosno sedam izgrađenih mlinskih kola. Elezovića mlinica, koja u svom sastavu ima i prostoriju za mlinara, je bila u upotrebi sve do pedesetih godina 20. vijeka. Podgradska mlinica je danas očuvana samo u temeljima.

PIRAN

Grad na morskoj pjeni

Piran sa svojom starom gradskom jezgrom i solana-
ma predstavlja važan spomenik bogate arhitekton-
ske baštine i jedinstvenog solanarskog kulturnog
pejzaža koji je i danas u pogonu. Proizvodnja se temelji na
tradicionalnom uzgoju. Institut za mediteransku baštinu
Znanstveno-istraživačkog centra [Primorskog Sveučilišta](#), u
saradnji s općinom Piran i drugim ustanovama za zaštitu
baštine, pripremaju stručnu podlogu za nominaciju grada
Pirana i njegovog prirodnog okoliša na UNESCO listu.

Piransko poluostrvo ima vrlo povoljan položaj – planinski
greben na sjevernoj strani štiti ga od bure, a strma padina
i zaliv na istočnoj strani omogućavaju dobar pregled nad
jedinim prilazom s kopna, zbog čega je bilo naseljeno već
u prahistoriji. U pličinama oko Rta Madona pronađen je
kameni bodež iz bronzanog doba, a na starom gradskom
trgu pronađeni su nalazi iz srednjeg bronzanog doba.

Piran, pogled grada sa zidina

Piranska je obala u periodu rimske vladavine bila posuta maritimnim vilama koje su vjerovatno povezivale privrednu proizvodnju većih posjeda, istovremeno služeći pomorskim vezama sjevernog Jadrana. U Piranu su pro-nađeni brojni dokazi naseljavanja iz vremena kada je to područje bilo dijelom rimske Desete regije. Tokom burnog perioda kasne antike, stanovnici su potražili utočište u lakše branjivim zaklonima duž obale. Strateški položaj Piranskog poluostrva tada je ponovo došao do izražaja, te je Piran ubrzo gusto naseljen.

Historijski podaci

Piran se u pisanim izvorima prvi put spominje u 7. vijeku, zajedno s drugim istarskim gradovima (*Ravennatis Anonymi Cosmographia*). Čini se da se život u gradu odvijao kontinuirano, a da se mijenjala samo vlast: u 7. vijeku pod bizantijskom je vlašću, u drugoj polovini 8. vijeka, zajedno s Istrom, pao je pod franačku vlast, 952. godine uključen je u njemačko carstvo kao dio Furlanske marke. Nakon 1209. godine akvilejski je patrijarh postao istarski markgrof i vladar. Period relativne samostalnosti završio je 1283. godine kada je Piran pao pod venecijansku vlast. Dug, miran i povoljan period venecijanske vladavine završio je 1797. propašću Mletačke Republike. Nakon toga Istra i Piran postaju dijelom Küstenlanda u sklopu austrijskog carstva, odnosno Austro-Ugarske monarhije sve do 1918. godine. Nakon Prvog svjetskog rata, to je područje pripojeno Kraljevini Italiji. Grad je nakon Drugog svjetskog rata bio dio Zone B Slobodne teritorije Trst (1947–1954), a u okviru Londonskog memoranduma pripojen je Jugoslaviji. Nakon 1991. godine, u sastavu je Republike Slovenije.

Piran, venecijanska palača

Piran,
Minoritski samostan

Staro romansko stanovništvo održalo se unutar snažno utvrđenoga grada uprkos slavenskim doseljenicima u zaleđu, te je slično, kao i u drugim gradovima zapadne Istre, vijekovima živjelo prema venecijanskim običajima i govorilo venecijanskim narječjem. Ime grada također se nije znatno mijenjalo: latinski *Pyrrhanum*, između 670. i 1282. javlja se kao *Piranum*, *Piranon*, *Pyranum*, kasnije *Pirano*, lokalno se naziva *Piramin*, a na slovenskom Piran. Tumačenje prema kojem riječ *Piranom* potječe od grčke riječi *pyr* ('vatra' ili 'svjetionik') čini se najizglednijim.

Urbana historija

Jezgra naselja bila je od prahistorije na grebenu. Tu se nalazio i kaštel akvilejskoga gastalda i glavna gradska Crkva svetog Jurja. Grad se izvorno razvio na području oko Rta Madona, a središte mu je bio trg *Piazza Vecchia*, na kojem se nalazila stara komunalna palača u periodu vladavine akvilejskih patrijarha. Istovremeno je podignut prvi od danas vidljivih pojasa zidova. Takav ranosrednjovjekovni obris s niskim građevinama uz morsku obalu, dvije uzdužne ulice i središnjim trgom do danas čini osnovnu urbanu matricu.

Za vladavine Republike Venecije, grad se počeo širiti izvan jedinih kopnenih gradskih vrata *Porta campo* prema području luke (današnji Tartinijev trg) i padini brežuljka iznad nje. Početkom 14. vijeka, na području unutrašnje luke (*mandrač/mandracchio*), nasuprot Crkvi svetog Petra (podignutoj 1272. godine), izgrađeni su nova komunalna palača i druge važne građevine uz nju: *fontico*, *loggia* i prve palače. Piran kakav danas poznajemo rezultat je graditeljskih poduhvata uglednih porodica koje su isticala svoj društveni položaj gradeći kuće i palače bogato urešenih prozora i portala, kojima se i danas možemo diviti na nekim kućama.

Kako se širio prema kopnu, grad je opasan višestrukim zidinama, postepeno uklopivši i nove gradske kvartove poput Marciane, koji su rasli izvan zidina. Prvi i drugi pojas zidina postepeno su uzidani u građevinske strukture, međutim, monumentalne treće i četvrte zidine izgrađene između 1470. i 1534. na padinama *Mogorona* još uvijek **oblikuju** karakterističan obris grada. Sačuvano je sedam gradskih vrata: *Porta Muglia* (13. vijek), *Porta Campo* (15. vijek), *Porta Dolfin* (1483), *Prima Porta di Raspo*, *Seconda Porta di Raspo*, *Porta Marziana*, *Porta San Giorgio*.

Bogata graditeljska aktivnost u 16. vijeku odražavala je bogatstvo grada. Župna Crkva svetog Jurja temeljito je pregrađena između 1590. i 1637. godine. Izgrađena je nova osmerougona krstionica svetog Ivana Krstitelja, koja je zadržala neke elemente starije građevine poput krstioničkog bunara iz starijeg romaničkog zdanja. Franjevački samostan s klaustrom također je znatno pregrađen. Osim sakralnih građevina, grad je tokom 16. i 17. vijeka obogaćen s više značajnih privatnih i profanih građevina u stilu renesanse i baroka. U tom se periodu grad proširio

i razvio ponajviše u obalnom dijelu uz luku *Magnarolla*, te izvan posljednjih gradskih zidina, gdje se razvio novi gradski kvart *Borgo*.

Nakon proglašenja Trsta slobodnom lukom 1719. godine, novi je ekonomski rast zahvatio i udaljeni Piran podstaknuvši izgradnju niza monumentalnih neoklasicističkih građevina oko unutrašnje luke. Konačni oblik grad je zadio nakon zatrpavanja unutrašnje luke, čime je stvoren prostor za širok gradski trg s veličanstvenom gradskom vijećnicom i skulpturom čuvenog violiniste i kompozitora Giuseppea Tartinija rođenog u Piranu.

Novi ekonomski zamah u 18. i 19. vijeku pretežno se odrazio u nizu novih zdanja uz novu i veću vanjsku luku i izvan nje prema predjelu *Fornace*, kao i u arhitektonskom preduzetništvu.

Saline

Solarstvo, pomorski transport i trgovina solju bile su **od ranog srednjeg vijeka najznačajnije gospodarske djelatnosti u Piranu**, što se odrazilo u privilegijama i **obvezama povlastica i poreza** u prvom gradskom statutu. Nakon potpadanja istarskih gradova pod Republiku Veneciju, trgovinu i distribuciju soli nadgledao je venecijanski funkcioner, nadzirući monopol u trgovini solju. Premda je Kopar preuzeo vodstvo s obzirom na položaj glavne luke, piranska je trgovina došla u dodir sa širim evropskim prostorom i Bliskim Istokom. Trgovci su stizali iz Kranjske, Koruške, Štajerske, s Krasa i iz Furlanije, iz Holandije, pa čak iz Turske. Geološki uvjeti u piranskom zaleđu, na naplavnim ravninama Strunjana, Lucije i Sečovlja, visok procent soli u Trščanskom zalivu, klimatski uvjeti (velik

Piran, Tartinijev kip
na glavnom trgu

broj sunčanih dana, povoljni vjetrovi) bili su vrlo pogodni za izgradnju solana.

Tradicionalno solinarstvo dobilo je novi zamah krajem 14. vijeka kada je uzgojen novi površinski sloj od mikroorganizama, algi, sadre i salinarskog blata **zvanog petola pomoću kojeg se u Piranu** proizvodila snježno bijela sol. Za vrijeme zimskog održavanja, izvodili su se radovi na kanalima i njihovim rubovima, kao i u skladištima, gdje se spremala žetva soli i gdje su u vrijeme berbe živjele porodice solara. Radovi su u solanama uobičajeno započinjali u martu, kada su se čistile *canalete* – kanali oko bazena za isparavanje – i obnavljala *petola* na nasipima, kućama i posebno *cavedinima* – najmanjim od bazena za kristalizaciju, u kojima se odvijala proizvodnja i berba soli.

Građani Pirana, kao i doseljenici iz obližnjih naselja, započinjali su sezonu berbe **skupnim preseljenjem** u solane 23. aprila na Dan svetog Jurja, gradskog zaštitnika. Sezona je završavala na blagdan svetog Bartolomeja 24. augusta kada su se vraćali svojim kućama nakon mise zahvalnice.

Tradicionalna migracija stanovništva porodica solara napuštena je zbog modernizacije proizvodnje pod austrijskom upravom. Ruševine solanskih kuća u napuštenom području sečovljanskih solana i danas nas podsjećaju na viševjekovni način života, dajući pejzažu karakteristična i prepoznatljiva obilježja. Muzej solarstva sačuvao je i obnovio tehnološki čistu proizvodnju soli u venecijanskoj tradiciji, s izvornim omjerima slanih polja, izvornim proizvodnim postupkom, te skladištenjem u obnovljenim solanskim kućama. Na dijelu sečovljanskih solana koji je zvan *Lera* i u Strunjanu početak 20. vijeka donio je modernizaciju proizvodnje redistribucijom bazena,

Sečovlje-Fontanigge,
vodena pumpa na vjetar

motornim pumpama i transportom po uzoru na rudarsku tehnologiju, iako se proizvodnja soli i dalje temelji na tradicionalnim materijalima, od *cavedina* izgrađenih od solanskog blata do površinske kore *petole*. So se proizvodi isključivo uz pomoć sunca, vjetra i morske vode. Niz proizvoda poput *cvijeta soli* i *aqua madre* (visokokoncentrirane slanice) među najboljim su proizvodima u industriji soli.

Ekosistem

Područje solana u Strunjanu i Sečovlju posebno je zaštićeno kao park prirode budući da je nastanjeno rijetkim, ugroženim i posebnim biljnim i životinjskim vrstama. Drugim riječima, tipični solanski ekosistem nastao je dugotrajnim ljudskim djelovanjem. U Strunjanu posebno obilježje parku daju visoki pješčenjački klifovi, dok se u Sečovlju na napuštenom dijelu prostire močvara izuzetne pejzažne i ekološke vrijednosti.

U solanama uspijevaju halofilne biljne vrste kojima je neophodna visoka koncentracija soli; mjestimično se mogu vidjeti pravi halofilni travnjaci, dok su stijenke solanskih kanala, nasipi bazena i brana obrasli vegetacijom karakterističnom za pojedinačni habitat, koja uz to pruža utočište nekim vrstama pčela, naprimjer solanskoj pčeli (*Pseudapis bispinosa*), te za više vrsta biljojednih insekata. U trstenjaku prebiva cvrčak (*Caliscelis wallengreni*), te jedan od najmanjih sisara na svijetu, patuljasta rovkica (*Suncus etruscus*), primorski gušter (*Lacerta sicula*) i manji oštouhi šišmiš (*Myotis blythi*). Slani bazeni stanište su račića slaništara (*Artemia salina*), dok su plićaci dom mnogočekinjašima rakovima, školjkama i maloj prugastoj ribici zvanoj obrvan (*Cyprinodon fasciatus*). U ovom staništu

Sečovlje-Fontanigge,
Cavedini – solane

obitava gotovo 300 vrsta ptica, od kojih se neke gnijezde u solanama; među njima može se primijetiti mala bijela čaplja (*Egretta garzetta*), simbol parka prirode Sečovlje.

Piranske solane rezultat su rada ljudskih ruku i milenijske tradicije. Od brojnih solana na sjevernom Jadranu, samo su one u Strunjanu i Sečovlju sačuvane u izvornom opsegu i proizvodnji. One nisu samo historijski, ekonomski, tehnički, pejzažni i estetski spomenik, već predstavljaju dobar primjer baštine uronjene u savremeni život.

EUFRAZIJANA U POREČU

Katedrala biskupa Eufrazija

Rimski Parentium, danas Poreč, osnovali su Rimljani na poluotrvu koje je već ranije bilo sporadično naseljeno. Mali rimski grad imao je pravilnu kvadratnu mrežu ulica, karda i dekmuna, koje su oblikovale blokove stambenih i javnih građevina. Forum je bio na vrhu poluotrvra, a na sjevernoj je strani u 3. vijeku oblikovan ranokršćanski sklop koji je u 4. vijeku dobio formu prave javne crkve. Porečki biskup Eufrazije sredinom 6. vijeka temeljito je preuredio tadašnji katedralni sklop i veliku baziliku opremio raskošnim zidnim mozaicima.

Poreč, Eufrazijeva bazilika, panorama

Sklop Eufrazijeve bazilike upisan je na UNESCO-ov Popis svjetske baštine 1997. godine. Postupak obrazloženja razloga zbog kojih Eufrazijana zauzima jedinstveno mjesto među svjetskim spomenicima iste vrste iz istoga razdoblja bio je dugotrajan. Nije bilo teško opisati porečku katedralu, ali je bilo potrebno uvjerljivo i nedvosmisleno obrazložiti po čemu je ona jedinstvena. Značaj spomenika nije samo u njegovoj estetskoj vrijednosti, koja se doživljava kroz izgled, nego i u dokumentarnoj, historijskoj vrijednosti cjeline i

svakog pojedinog detalja, a savremena valorizacija spomenika vodi računa i o tome da sve strukture, uključujući i one nevidljive (kao što su unutrašnja grada zidova, temelji, slojevi maltera, arheološki ostaci, tragovi faza gradnje...) imaju dokumentarnu i naučnu vrijednost. Tome možemo pridodati i način korištenja spomenika, koji je i danas u skladu sa izvornom namjenom.

Poreč, Eufrazijeva bazilika,
mozaik apside

Prije Eufrazija

Prije Eufrazijeve pregradnje postojale su barem dvije faze ranokršćanskih građevina na istom mjestu. Prva javna crkva potječe iz 4. vijeka i njeni su ostaci sačuvani sjeverno od Eufrazijeve bazilike. To je bila građevina s tri nejednake četvrtaste dvorane s podnim mozaicima, od kojih su dijelovi sačuvani do danas. Na mozaicima je sačuvano nekoliko donatorskih natpisa koji govore o tome koliko su pojedini pobožni vjernici doprinijeli njihovoj izradi. Dio sjeverne dvorane vjerovatno je služio kao krstionica. U crkvu se ulazilo kroz narteks sagrađen na dijelu prostora Karda – ulice koja je vodila do sjevernih gradskih vrata. I danas se može sagledati uska veza između rimskog urbanog sistema i položaja katedrale. Najstarija crkva zauzimala je prostor u uglu jedne od sjevernih gradskih insula, na mjestu rimskih profanih građevina. Starija historiografija interpretirala je dio struktura rimskih kuća kao ostatke tajne kršćanske bogomolje iz 3. vijeka (*domus ecclesiae*), povezujući to s podacima iz natpisa koji spominje prijenos tijela biskupa Maura, čijim je zagovorom obnovljena prvobitna crkva (*primitiva ecclesia*). Prema tim tumačenjima, skrivenoj crkvi pripadalo je polje mozaika s prikazom ribe kao tajnog kršćanskog simbola. Natpis na kojem se spominje biskup Maura čuva se u bazilici.

Sredinom 5. vijeka prva je crkva drastično preuređena i povećana. Tu fazu katedralnog sklopa nazivamo Predeufrazijanom. Ona se sastojala od dviju paralelnih trobrodskih bazilika, međusobno odijeljenih manjim prostorijama i cisternom. Ispred pročelja obiju bazilika protezao se dugački narteks s mozaičkim podom (motiv riblje kosti). Velika bazilika (južna) tlocrtno se poklapa sa sadašnjom bazilikom, osim u istočnom dijelu, gdje je završavala ravnim zidom. Podni mozaici Predeufrazijane sačuvani su ispod

Poreč, Eufrazijeva bazilika,
atrij i pročelje crkve

Poreč, Eufrazijeva bazilika,
bizantski kapitel

poda sadašnje crkve (Eufrazijeve bazilike). U svetištu je bio *sinthronos* – polukružna klupa za svećenike i biskupa. Mozaički tepisi Predeufrazijane mogu se djelimično vidjeti kroz otvore na podu sadašnje crkve. Manja bazilika Predeufrazijane sačuvana je u arheološkim ostacima dijelova trijumfalnog luka i početka arkature uz njega. U razdoblju ranog srednjeg vijeka ta je crkva bila reducirana na prostor srednjeg broda, a u apsidu je postavljen veliki kameni sarkofag pod arkosolijem i zidani oltar uz njega. U drugoj fazi ranosrednjovjekovne adaptacije apsida je pregrađena umetanjem triju malih upisanih apsida. Tokom 14. vijeka ovaj je prostor uređen za sakristiju. Na zidovima se vide ostaci fresaka gotskog stila iz tog razdoblja. Sklopu Predeufrazijane pripada do danas sačuvana osmerostrana krstionica s ukopanim šesterostranim krsnim bunarom. Između krstionice i velike bazilike nalazilo se dvorište – atrij, a oko krstionice postojao je poligonalni ophod.

Eufrazijeva bazilika

Velikim radovima biskupa Eufrazija (sredina 6. vijeka), koji na položaj biskupa u Poreču dolazi nakon justinijanske rekonkviste ovih područja, katedrala je temeljito preuređena. Velika bazilika dobila je novo svetište s apsidama, kolonadu i dekoraciju, izgrađena je memorijalna kapela, novi atrij i biskupska palača. Manja bazilika i krstionica ostaju sačuvani unutar novog sklopa. Biskup Eufrazije opremio je baziliku mramornim stubovima s raskošnim kapitelima i liturgičkim namještajem od prokoneškog mramora. Naročito se ističe serija kapitela raznorodnih oblika: korintski s nizovima bodljikavog akantusa, u obliku prizmatične korpe, dvozonski s fantastičnim životinjama na uglovima. Oltarna ograda restaurirana je u pretpostavljenom izvornom obliku od sačuvanih fragmenata. Pluteji oltarne ograde ukrašeni su simboličkim kompozicijama u kojima su zastupljeni križevi, Kristov monogram, rogovi obilja, jeleni koji piju iz kantarosa. Veliki broj krhotina oltarne ograde i monumentalne propovjedaonice izložen je u atriju i lapidariju. Arhitektonska plastika i namještaj pokazuju osobine bizantijske skulpture iz sredine 6. vijeka i vjerovatno su nastali u carskim klesarskim radionicama u Grčkoj, te su kao gotov proizvod dopremljeni u Poreč. U lukovima sjeverne arkature izvanredno je sačuvana izvorna dekoracija izvedena u štuku s bogatim repertoarom geometrijskih i biljnih motiva unutar kojih su ptice i rogovi obilja. Ostaci štukature iz istog vremena vide se i unutar prozora na zapadnom pročelju.

Novo troapsidalno svetište u potpunosti je bilo pokriveno velikom mozaičkom kompozicijom. Ikonografski program glavne apsida sastoji se od prikaza Krista s apostolima na trijumfalnom luku, niza medaljona s portretima svetica u trijumfalnom luku i velikih slika u samoj apsidu. U kaloti je prikazan Krist kojeg drži Bogorodica na prijestolju, a

Poreč, Eufrazijeva bazilika,
podni mozaik

Poreč, Eufrazijeva bazilika,
mozaik s motivom ribe

sa strane su anđeli i sveci mučenici. Natpisom je istaknut sveti Mauro, gradski zaštitnik. U pratnji svetaca i anđela prikazani su biskup Eufrazije s modelom bazilike u rukama, đakon Klaudije i njegov sin Eufrazije.

U cijeloj širini apside prostire se, u četiri reda bijelih slova na plavoj pozadini, veliki natpis koji govori kako je crkvu “iz temelja” dao podići biskup Eufrazije jer je “stari hram” bio ruševan i bez ukrasa.

U donjem registru nižu se prikazi Navještenja i Vizitacije, likovi svetog Zaharija i svetog Ivana Krstitelja. Istaknutim vijencem od štuka mozaik je odijeljen od dekoracije u prizemnom dijelu apside, koja se sastoji od niza četvrtastih polja izvedenih u tehnici raznobojnog *opus sectile*. U njihovoj izradi korištene su pločice mramora i stakla u više desetina boja. Posebni svjetlosni naglasak daju površine ispunjene sedefom. Pri dnu apside u potpunosti je sačuvana izvorna mramorna klupa za kler s biskupskim prijestoljem. U bočnim apsidama sačuvani su samo dijelovi mozaika u kaloti, s prikazom Krista koji polaže mučeničke krune na glave svetaca.

Atrij Eufrazijane ima oblik kvadriportika s trolukom i parom stubova na svakoj strani. Stubovi i kapiteli istog su načina izrade kao oni u bazilici, osim dva stuba sa sjeverne strane, koji su kopije iz 19. vijeka. Iz atrija se vidi glavno pročelje bazilike, koje je u svom gornjem dijelu imalo mozaičke prikaze. Taj rijetki primjer mozaičke slike na vanjskom dijelu crkvene građevine dosta je propao. Od originala su sačuvane tek pojedine kockice i udubine gdje su bile kockice koje su otpale. Bolje sačuvani, donji dio mozaika na fasadi pretjerano je restauriran krajem 19. vijeka.

Sjeverno od apside bazilike nalazi se manja građevina, također sagrađena u doba biskupa Eufrazija. To je *cella trichora*, koja se sastoji od presvođenog prostora trolisnog oblika, ispred kojeg je elipsoidno predvorje. Verovatno je sagrađena kao mauzolej. U *celli* su sačuvani dijelovi višebojnog mozaika iz 6. vijeka, a u sredini prostora smješten je veliki mramorni sarkofag – relikvijar iz 1247. godine, u kojem su bile smještene relikvije porečkih svetih zaštitnika Maura i Eleuterija.

Biskupska palača

Biskupija je sagrađena sjeverno od atrija. To je jednospratnica s velikom središnjom dvoranom na prvom spratu. Na sjevernoj strani prostori su opremljeni polukružnim apsidama, od kojih je srednja puno veća. Vrlo je dobro, u cijeloj visini, sačuvana velika dvorana. To je ceremonijalna dvorana biskupa Eufrazija iz koje je on upravljao dijecezom i gradom, izvrstan primjer hijerarhijski organiziranog i orijentiranog prostora. Četvrtasta dvorana osvijetljena je nizom prozora pod samim plafonom (u jednom prozoru sačuvana je izvorna kamena tranzena), a veliku apsidu obasjava svjetlo iz pet velikih, niže postavljenih, prozora. Sačuvan je središnji troluk – *tribelon* – ispred velike apside.

Zgrada porečke biskupije također je rezultat građevinske aktivnosti biskupa Eufrazija sredinom 6. vijeka. Ona predstavlja jedini sačuvani primjer građevine takve funkcije iz ranokršćanskog doba. U manjoj prostoriji, s istočne strane, mogu se vidjeti promjene koje su ovi prostori tokom vjekova doživjeli: oni su pregrađivani, otvarani su i zatvarani otvori, mijenjana je obloga zidova, ali je zidna struktura izvornih, nosivih zidova uglavnom ostala izvrsno sačuvana. U salonu na zapadnoj strani sačuvana je barokna štukatura i oslik iz vremena biskupa Polesinija s kraja 18. vijeka.

U restauriranoj zgradi biskupije sada je uređen crkveni muzej. Tu su izložene lapide i nalazi iz dugogodišnjih arheoloških istraživanja: brojni fragmenti izvornih podnih mozaika iz 4. i 5. vijeka, krhotine skulpture iz 2. do 6. vijeka, krhotina podnog mozaika s prikazom ribe (znak Krista), koji potječe iz poda prve bazilike iz 4. vijeka, prednja strana oltara biskupa Eufrazija izrađenog u prokoneškom mramoru sa simboličkim reljefima i natpisom, te monolitna biskupska katedra iz 8. vijeka, koja potječe iz sjeverne crkve.

Na prvom spratu, u prostorijama nekadašnje biskupske rezidencije iz 18. vijeka, izložena su umjetnička djela koja dijelom potječu iz katedrale, a dijelom iz napuštenih crkava širom Porečke i Pulske biskupije. To su: romanička raspela, gotska i renesansna drvena skulptura, poliptih Antonija Vivarinija iz 1440. godine, triptih Antuna iz Padove iz 1529. godine, te primjeri liturgijske odjeće i srebrnine.

Kompleks Eufrazijane je od 6. vijeka doživio vrlo male izmjene. Tokom srednjeg vijeka napuštena je i porušena manja bazilika, a izgled prezbiterija Eufrazijane donekle je izmijenjen 1267. godine kada je postavljen četvrtasti ciborij ukrašen mozaikom. Sredinom 19. vijeka bazilika je bila nespretno proširena dodavanjem dviju bočnih kapela, koje su uklonjene tokom restauratorskih radova u razdoblju između dva svjetska rata. U obliku kako je danas sačuvan, ovo je vjerovatno najbolje sačuvani ranokršćanski katedralni kompleks na svijetu.

RAVENNA

Vrhunsko umijeće mozaičke umjetnosti

Ravenna je proglašena UNESCO-ovim lokalitetom svjetske baštine kada je 1996. godine osam njenih spomenika iz 5. i 6. vijeka dodano na UNESCO-ov Popis svjetske baštine (World Heritage List). Ranokršćanski spomenici Ravenne smatraju se svjetskim blagom iz sljedećih razloga: "Lokalitet posjeduje iznimnu univerzalnu vrijednost od izuzetnog značaja zbog vrhunskog umijeća mozaičke umjetnosti u njenim spomenicima, kao i zbog presudnog svjedočanstva o umjetničkim i vjerskim vezama i dodirima u važnom razdoblju evropske kulturne historije."

Ravenna, Teodorikov mauzolej

Ravenna,
Bazilika sv. Vitalea

Bazilika San Vitale

Bazilika iz 6. vijeka predstavlja jedan od najznačajnijih spomenika ranokršćanske umjetnosti u Italiji. Gradnja je započela za vladavine Gota u vrijeme biskupa **Eklesija** 527. godine, a dovršio ju je nakon bizantijske rekonkviste biskup Maksimijan, koji ju je i posvetio 17. maja 548. godine. Presudan je istočnjački utjecaj: bazilika nema tri broda već centralnu osmerougaoanu osnovu nadsvođenu velikom kupolom. Čudesni ishod jedinstven je u svijetu po načinu na koji se smjelost konstrukcije i dekorativna uloga mozaika međusobno dopunjavaju.

U unutrašnjosti bazilike pogled u visinu privlače veličanstveni mozaički ukrasi u apsidi i izvanredni prikazi carskog bračnog para Justinijana i Teodore, vladara Bizantijskog carstva, s njihovim dvorom. Ni u jednom drugom književnom tekstu, ni na jednom drugom mozaiku u cijelom Justinijanovom i Teodorinom carstvu nije ostvareno jedinstvo i savršenstvo stila sjedinjeno s uzvišenošću političke i vjerske misli kao u ciklusu mozaika u apsidi i svetištu Bazilike San Vitale.

Veličanje njihove carske vladavine nije ograničeno samo na dva polja s Justinijanom i Teodorom. Naime, u luku apside objedinjena je politička i vjerska dimenzija.

U svetištu je prikazano jedinstvo Crkve i carstva, te carstva i svećenstva, a iznad luka apside između simboličkih gradova Jerusalema i Betlehema simboličko sunce nosi u svom središtu slovo alfa, ideološki prizivajući Krista, stvoritelja kosmosa i historijskog svemira.

Mauzolej Galle Placidije

Struktura i prizori u mauzoleju carice Galle Placidije podsjećaju na život i smrt jedne carske princeze iz 5. vijeka, koja je bila duboko upletena u historiju carstva svog oca **Teodozija** Velikog. Kao kćerka, sestra, supruga i majka careva Galla **Placidija** je vladala Zapadnim rimskim carstvom. Sredinom 5. vijeka dala je sagraditi ovaj maleni mauzolej. Njegov je vanjski izgled skroman u suprotnosti s veličanstvenom **unutarnjom** dekoracijom. Bezbrojne zvijezde u kupoli ostavljaju dubok dojam na maštu i senzibilnost posjetilaca Ravenne.

Iako po centralnom tlocrtu s jednim ulazom, završetku krova i skromnom vanjskom izgledu nalikuje velikim paganskim mauzolejima, unutrašnjost ovog mauzoleja u potpunosti je prekrivena kršćanskim simbolima besmrtnosti i vječnog života. Za Gallu Placidiju slava kršćanskog Rimskog carstva bila je izražena u obliku križa, zbog čega mauzolej ima oblik latinskoga križa, što je i središnji simbol mozaika u središtu svoda. To je nebeski križ što sja među zvijezdama na nebu, nebu vječnog spasenja, nebu **Kraljevstva** Božijeg. Rajski svod velikog ulaza sa simbolima svjetla jasno prikazuje osnovni motiv koncepta shvatanja ravenskog biskupa Petra **Krizologa** i Galle Placidije **u pogledu puta** kršćana do zaslužene vječnosti.

Neonijeva (katolička) krstionica

Krstionica je najstariji ranokršćanski spomenik u Ravenni. Izgrađena je po nalogu biskupa Neona u drugoj polovini 4. vijeka. Unutrašnjost je ukrašena sjajnim mozaicima koji nose jasne tragove helenističko-rimskog utjecaja. Posebno su značajni ciklusi mozaika obogaćeni divnim štukaturama

Mauzolej Gale Placidije, unutrašnjost

koje prikazuju šesnaest proroka: četiri veća i dvanaest manjih proroka. S ovim se ravenskim zdanjem po savršenstvu mozaika i strukturnoj očuvanosti ne može uporediti nijedna druga ranokršćanska krstionica. Mozaici su podijeljeni u tri trake. U centralnom je polju prikazano Kristovo krštenje u rijeci Jordan, **druga** traka prikazuje dvije povorke apostola s Petrom i Pavlom na čelu, a na trećoj su prikazani etimasia (prazno prijestolje koje očekuje Kristov drugi dolazak) i prazna sjedišta smještena unutar arhitekture vrta, koja simbolizira nebeski raj, mjesto koje očekuje duše u vječnom životu.

Arijanska krstionica

Sagrađena krajem 5. vijeka za Teodorikove vladavine kada je arijanski kult bio službena dvorska religija, krstionica ima osmerougaoanu osnovu i sadrži prekrasne mozaike s prijelaza iz 5. u 6. vijek. Prelijepi mozaik u kupoli prikazuje **Kristovo krštenje** u rijeci Jordanu i dvanaest apostola. Prema arijanskoj je doktrini Krist bio Sin Božiji, ali je zadržao svoju ljudsku prirodu. Ovdje apostoli, koji u rukama nose krune života – slave – pobjede kao i u drugoj krstionici, nisu odvojeni kandelabrima kao simbolima svjetla, već palmama koje simboliziraju život. U arijanskom je shvaćanju ovaj Krist okrenut prema istoku, Krist koji postaje Bog u trenutku krštenja u Jordanu i kojeg je božanskim učinila praiskonska voda, obnavljajuće praiskonsko biće na kojem počiva Duh Božiji.

Ravenna, Arijska krstionica, mozaik kupole

Nadbiskupska kapela

Sagrađena kao privatna kapela biskupa Petra II za vladavine Ostrogota, jedina je očuvana vjerska građevina koja je pripadala biskupskoj palači. Ikonografija mozaika u kapeli izuzetno je zanimljiva. Biskup je naručio izradu dvadeset heksametara izvrsnih mozaika u atriju, postavivši u središte prikaz Krista Ratnika s križem na ramenu iznad ulaznih vrata. Glorifikacija Krista, čiji lik dominira na svim dijelovima mozaičke dekoracije, može se stoga protumačiti kao protivarijanski element. Prikaz Krista Ratnika koji nogama gazi zvijer arijanske hereze čin je optužbe uperen protiv tadašnje političke vladavine arijanskoga kralja Teodorika. Portreti evanđelista, apostola i raznih svetaca s istoka, zapada i iz Afrike izražavaju jedinstvo katoličke ekumene ranoga kršćanstva iz razdoblja prije barbarskih i arijanskih podjela. Veličanstven je ukras svoda vestibula na kojem se na zlaćanom nebu, među nizovima ljiljana i ružica, može vidjeti prikaz 99 ptičijih vrsta, od kojih neke još uvijek obitavaju u prirodnom okolišu Ravenne.

Bazilika Sant' Apollinare Nuovo

Bazilika Sant' Apollinare Nuovo izvorno je izgrađena u 6. vijeku kao Teodorikova dvorska crkva. Historijski, to je najzanimljivija crkva u Ravenni budući da predstavlja sintezu Teodorikova ostrogotskoga kraljevstva i Justinijanovog carstva. Veličanstveni mozaici u unutrašnjosti crkve predstavljaju najveću mozaičku površinu naslijeđenu iz antike. Slava i moć gotškoga kralja prikazana je u velikim poljima s prizorima **Palacija (Palatium)**, s gradom Ravennom i **lukom** s gradom Classe. Teodorik je uzdizao kulturu klasične Grčke i Rima, a stavljajući je uz bok got-

skoj kulturi želio je dokazati kako je njegova kraljevska i politička moć sjedinjena sa snagom Krista Kralja. U velikoj sceni između prozora s prikazom 36 likova proroka, apostola, evanđelista s kodeksima, knjigama i svicima, Teodorik je ozakonio autoritet svoje kulture i vlasti.

Kasnije je biskup Agnello preradio mozaike tako što je naložio da se uklone arijanski magistrati, a zatim je mozaike uklopio u katoličku kulturu prikazom trijumfalne povorke svetaca, **Sveta** Tri Kralja i svetica, koje simbolički predvode sveti Martin i sveta Eufemija zbog posvećenog protivarijanskog duhovnog poziva.

Teodorikov mauzolej

Ova građevina, opisana kao zagonetna jer **nikada nije** potpuno razjašnjena, izgrađena je 520. godine po nalogu gotškoga kralja Teodorika kao njegova grobnica u blizini barbarske nekropole. Dvospratno zdanje, u potpunosti izgrađeno od istarskoga kamena, oblikovno slijedi najstarije modele nadgrobnih spomenika, ali u monumentalnim dimenzijama koje simboliziraju moć i duh ostrogotskoga kralja. Mauzolej je prekriven **monolitnim** blokom istarskoga kamena, promjera 10 metara, teškog 300 tona, što ga vjerovatno čini jednim od najvećih monolita na svijetu upotrijebljenih kao kupola. Kruna od 12 medaljona isklesana u istom **bloku kupole** nose imena četiri evanđelista i osam apostola. Ovi oblici podsjećaju na kraljevsku krunu, pa čak i na ratničku kacigu. Velika pukotina vidljiva na bloku nastala je tokom **postavljanja** kamena, koje je gotovo sigurno izvedeno podizanjem po kosoj površini. Prema legendi, kupola je napukla kada je božanska munja udarila u Teodorika, koji je sjedio pod njom, ubivši ga na mjestu kao kaznu za njegove zločine,

Ravenna, Sant' Apollinare Nuovo. unutrašnjost s mozaicima

Ravenna, Bazilika sv. Apolinara u Classi

čime se ostvarilo proročanstvo koje je predvidjelo njegovu smrt od udara groma.

Unutrašnja je prostorija diskretno osvijetljena malim prozorima, od kojih jedan u obliku križa gleda na istok. Na gornjem je spratu veliki porfirni sarkofag, koji je zakratko mogao čuvati Teodorikove posmrtno ostatke, uklonjene već za bizantijske vladavine. Ukrasi **kraljeve grobnice** postepeno su uklonjeni tokom vijekova.

Bazilika Sant' Apollinare in Classe

Bazilika je najpoznatija bogomolja ravske crkve, izgrađena tokom prve polovine 6. vijeka na **historijski dokumentanim temeljima** prvobitnog mjesta ukopa **Apolinara**. Nad grobom prvog biskupa i **jedinog mučenika**, u prvoj polovini 6. vijeka, izgrađena je mala bazilika – **martyrion**. Izvorno je bazilika sagrađena na obali Jadranskog mora, no danas se nalazi u **poljima izvan** Ravenne, neposredno do velike arheološke zone antičke luke Classe, odavno zatpanog sjedišta rimske flote.

Unutrašnjost bazilike je **čudnovata**. Ritam koji stvaraju 24 stuba od divnog grčkog mramora poprečno prošaranog venama završava u nježnom zelenilu mozaičke livade, sjaju ovaca, blještavilu **Sant' Apollinareove** borove šume, u jedinstvenoj cjelini arhitekture i dekoracije. Osim po svojoj arhitektonskoj strukturi, Sant' Apollinare in Classe slavna je po mozaicima u apsidi i mramornim sarkofazima nadbiskupa duž bočnih brodova. Središte ove sakralne bazilike, koja služi u slavljenju euharistije, zauzima jedan od najljepših prikaza teofanije ranoga kršćanstva: veliko simboličko preobraženje, koje mozaičkim kockicama prekriva cijelu površinu apsida.

Uzvišeni križ uskrsnuća ističe se na središnjem mjestu i predstavlja samoga Krista kao glavni lik preobraženja, koje treba shvatiti kao simbol Uskrsa, a Uskrs kao žrtvu, euharistiju jaganjca i križa: Božija ruka prima euharistijsku žrtvu mise. Žrtva koju u ime Crkve i zajednice vjernika prinosi biskup odvija se na prelijepoj cvjetnoj livadi, u idiličnoj viziji raja, dok se dvanaest jaganjaca, po šest sa svake strane, kreću prema **Apollinaru Pastiru** predstavljajući **ravensku Crkvu**, koja zajedno slavi misu.

SPLIT

Palača koja je postala grad

Grčko naselje Aspálathos osnovano je između 4. i 3. vijeka prije nove ere u blizini grada Salone, koji je u 1. vijeku prije nove ere postao rimska kolonija i glavni grad provincije Dalmacije. Oko 295. godine car Gaius Aurelius Valerius Diocletianus (koji je vladao od 284. do 305. godine) naložio je početak **izgradnje Palače pored svog rodnog mjesta, u koju se namjeravao povući po abdikaciji**. Građevina je imala pravougaoni tlocrt, a ličila je na utvrđenje s nizom kula s tri strane, dok je južna strana okrenuta moru bila otvorena lođom s arkadama koja se protezala čitavom dužinom pročelja. Palača se sastojala od carskog stana, središnjeg trga (Peristil) između palače i glavne ulice u smjeru istok – zapad (*decumanus*), posvećenog mjesta s **Mauzolejom i hramovima**, te carske tekstilne manufakture (*gynaecium*). Nakon Dioklecijanove smrti, palača je ostala u posjedu carske porodice.

Split, panorama

Postepeno se transformirala u utvrđeno naselje Spalatum, koje je dobilo sva obilježja grada nakon pada Salone u 7. vijeku kada su se izbjeglice naselile unutar njegovih zidina. Kao sastavni dio Bizantijskog carstva, grad je imao promjenljivu, no ipak značajnu političku autonomiju.

U ranom srednjem vijeku, hrvatska je država (kasnije Kraljevina Hrvatska) zauzimala obalu srednjeg Jadrana i njeno zaleđe, dok su gradovi ostali pod bizantijskom vlašću. Split je kratko bio pod franačkom, mletačkom i, u 11. vijeku, pod hrvatskom upravom. Tokom sljedećih vijekova, Split postepeno poprima hrvatska obilježja.

Od ranog 12. vijeka, Split postaje nezavisna komuna pod vlašću ugarskih kraljeva. Palača postaje premalena za rastući grad koji se proširio prema zapadu udvostručivši svoju površinu. Zapadna je strana utvrđena novim zidinama, dok je novi komunalni trg formiran pored gradske vijećnice.

Do 1420. godine, Mletačka Republika preuzela je grad, kojim je vladala 377 godina (1420–1797). Autonomija grada je smanjena: najveći je autoritet bio knez, koji je morao biti rodom iz Venecije. Uprkos tome, Split se razvio u značajan grad luku s važnim trgovačkim rutama prema unutrašnjosti pod vlašću Otomana kroz obližnji prijevoj Klis. Cvjetala je i kultura, a Split je bio središte hrvatske književnosti. Mnoge lijepe palače podignute su u gradu upravo u ovom razdoblju.

Nakon kratke vladavine Napoleona (1806–1813), grad je dodijeljen Austro-Ugarskoj monarhiji na Bečkom kongresu. U grad se tokom tog razdoblja mnogo ulagalo. Obnovljen je rimski akvadukt, podignut je lukobran, dovedena je željeznica, izgrađene su nove ulice, a dijelo-

vi starih utvrđenja su uklonjena. Nakon završetka Prvog svjetskog rata i raspada Austro-Ugarske, Split je postao najvažnija luka u Jugoslaviji. Tokom Drugog svjetskog rata, neki lučki objekti i dijelovi staroga grada oštećeni su u bombardiranju.

Nakon 1945. godine, grad je doživio svoj najveći ekonomski i demografski procvat. Osnovane su desetine novih fabrika i preduzeća, a gradsko se stanovništvo utrostručilo. U razdoblju između 1945. i 1990. godine, grad se potpuno transformirao i proširio, zauzevši cijelo poluostrvo. Danas je Split drugi grad po veličini u Hrvatskoj, te privredno i administrativno središte srednje Dalmacije. Njegova se privreda uglavnom temelji na turizmu i trgovini, a obnavljaju se i neke stare grane industrije poput prehrambene industrije (ribarstvo, maslinarstvo, vinarstvo), proizvodnje papira, cementa, te hemijske industrije.

Konzervacija lokaliteta svjetske baštine

Dioklecijanova palača dovršena je 305. godine kao sinteza oblika i funkcije kasnoantičke *ville* i utvrđenog *castruma*. **Smatra se jednom od ključnih građevina kasnoantičke arhitekture zahvaljujući izuzetnoj očuvanosti izvornih dijelova i cjeline, te zahvaljujući nizu arhitektonskih oblika na prijelazu iz klasične u srednjovjekovnu umjetnost.** Nakon transformacije u srednjovjekovni grad, u palači se podižu mnoge građevine raznih arhitektonskih stilova unutar odbrambenih zidina, djela majstora graditelja nadahnutih ovim veličanstvenim antičkim uzorom. Historijska jezgra Splita je 1979. godine proglašena lokalitetom svjetske baštine zahvaljujući očuvanoj arhitekturi iz svih razdoblja, ali i zahvaljujući tome što ona još uvijek predstavlja živi organizam sa svim gradskim funkcijama. No, ona je i

Split, rekonstrukcija Dioklecijanove palače (Hébrard 1912.)

ugrožena brzim rastom savremenoga grada, pritiskom komercijalizacije prizemlja objekata, te nepovoljnim promjenama društvene strukture stanovništva.

Proslava 1700. godišnjice Dioklecijanove palače u deceniji na prijelazu u novi milenij bila je povod novom zamahu obnove najvažnijih historijskih građevina u Splitu. U mnoštvu konzervatorskih načela koja danas primjenjujemo, treba istaći sljedeće: konzervacija ima prednost nad restauracijom jer se naglasak stavlja na održavanje i rekonstrukciju urbane infrastrukture usmjerene ka poboljšavanju kvaliteta života unutar gradske jezgre, te na upotrebu tradicionalnih tehnika i materijala.

Katedrala Svetog Dujma (Dioklecijanov mauzolej)

Pretpostavlja se da je splitska katedrala najstarija katedrala u Evropi. Prvobitno je služila kao Dioklecijanov mauzolej, no ona uključuje i romanički zvonik i barokni kor. To je najslojevitija i najznačajnija građevina u kompleksu palače koja zadivljuje masivnim kamenim zidovima, jedinstvenom strukturom kupole građene ciglom i dobro očuvanom antičkom dekoracijom. Jednako je dragocjena bogata riznica umjetničkih djela sačuvana u njoj iz razdoblja transformacije mauzoleja u katedralu u 6. vijeku. Obnova najugroženijih dijelova započela je 1996. godine.

Krov mauzoleja potpuno je saniran. Svaki od otprilike 500 rimskih crijepova pronađenih na krovu je sačuvan i obnovljen. Kao i sanacija krova, i obnova pročelja izvedena

Split, Dioklecijanova palača, podrumi

je koristeći tradicionalne materijale i tehnike. Konstruktivno stanje baroknog kora dodanog staroj građevini u 17. vijeku propadalo je zbog loših temelja i slabog kvaliteta zidarskih radova. Konstruktivna sanacija započela je injektiranjem temelja i **postavljanjem čelične zategnute užadi**. Unutrašnjost kora također je potpuno obnovljena, a posebna je pažnja posvećena dotad vrlo zapuštenim baroknim arhitektonskim elementima. Započeto je lasersko čišćenje pročelja, koje se nastavlja na unutrašnjoj strani zidova i kupole građene ciglom, a nova rasvjeta omogućava doživljaj složenosti katedrale. Čitav niz restauratorskih radova odvija se unutar same katedrale.

Jupiterov hram (Krstionica)

Istovremeno s transformacijom Dioklecijanovog mauzoleja u gradsku katedralu, Jupiterov je hram pretvoren u krstionicu, koja u današnje vrijeme jednom godišnje ima funkciju crkve – na blagdan svetog Ivana Krstitelja. S druge strane, ona predstavlja jednu od najvećih turističkih atrakcija i jedno od najposjećenijih mjesta u gradu. Njen savršeno očuvan svod i jedinstvene strukturalne karakteristike pobuđuju zanimanje arheologa, historičara umjetnosti i arhitekata širom svijeta.

Split, Dioklecijanova palača, Crkva sv. Martina

Usljed neodržavanja, u posljednje se vrijeme stanje građevine rapidno pogoršalo. Stanje zapadnog zabata bilo je najalarmantnije, tako da se nekoliko blokova kamenog vijenca težine između 3 i 6 tona podiglo zbog korodiranih trnova, kliznulo niz kosinu zabata i opasno se nagnulo prema vani. Obnova hrama izvedena je kombinacijom tradicionalnih tehnika i savremene logističke podrške. Izrađen je 3-D kompjuterski model analize strukturalnog ponašanja. Kako bi se zaustavilo daljnje pomicanje struktura i brzo propadanje kamena i ponovo uspostavila stabilnost i izvorni raspored tereta, zapadni zabat i dio vanjskog kamenog vijenca morali su biti demontirani i popravljeni koristeći tradicionalne metode, te vraćeni na mjesto. Željezni trnovi zamijenjeni su elementima od nehrđajućeg čelika i zaliveni olovom na tradicionalan način, a fino rezbareni ukrasi portala i frizova na pročeljima očišćeni su laserom.

Zlatna vrata

Radovi na obnovi Zlatnih vrata, glavnog ulaza u Dioklecijanovu palaču, bili su izuzetno složeni, posebno zbog teškog stanja strukture i značajnog propadanja kamene površine usljed kristalizacije agresivnih topivih soli ispod debelog sloja prljavštine. Obnova Zlatnih vrata bila je zamršen poduhvat zbog kombinacije strukturalnih problema i poteškoća vezanih uz čišćenje i konzervaciju kamena. Cijela je površina očišćena laserom, koji se ovom prilikom prvi put koristio u Hrvatskoj. Zidovi su injektirani krečnjačkim mortom, oštećeni kameni blokovi zamijenjeni su novim, dok je gornja struktura koja je zbog nagnuća prema naprijed uzrokovala pukotine u pročelju ojačana metalnim spojevima.

Split, Dioklecijanova palača, Peristil

Peristil

Obnova glavnog trga Dioklecijanove palače započela je aktivnostima čišćenja koje su prerasle u složeni poduhvat koji je obuhvatao strukturalnu konsolidaciju, popravak i konzervaciju kamena i ostalih materijala. Na taj je način bitno usporen uznapredovao proces propadanja. Lasersko uklanjanje sloja prljavštine omogućilo je ponovno išči-

vanje arhitekture i dekoracije. Historijsku vrijednost lokaliteta dodatno je uvećalo otkriće dotad skrivenih podataka o izvornim materijalima i historiji gradnje. Projekt Peristil bio je izvrsna prilika mnogim mladim restauratorima za stjecanje praktičnog iskustva upotrebe najnovijih tehnika čišćenja i restauracije kamena.

Split, Dioklecijanova palača, Peristil i zvonik

Gradska infrastruktura i planiranje

Za vrijeme obnove važnih spomenika, nastojalo se raditi na obnovi infrastrukture i općem izgledu historijske jezgre. Čišćenje kamenih pročelja vrlo je važno pitanje, te je započet stalni program uklanjanja grafita. Nakon nedavnog uklanjanja znakova koji su unakazili pročelja starih zgrada i kvarili cjelokupni izgled historijske jezgre, uveden je novi sistem informiranja i prezentacije. Osim što su znatno doprinijeli snalaženju i informiranosti posjetilaca, novi su znakovi promijenili način na koji lokalno stanovništvo doživljava stare građevine, koje su prethodno često izmicale pažnji i bile uglavnom nepoznate.

Historijska jezgra Splita, živo mjesto tokom 17. vijeka, premrežena je infrastrukturom svih vrsta i starosti, počevši s opsežnom, tek djelimično istraženom, kanalizacijom presvođenih kanala iz rimskog doba začepjenih gustim slojem organskog taloga. Popravak i održavanje kamenog popločenja odvijaju se istovremeno s obnovom kanalizacije i ostale infrastrukture.

Izrađen je plan omogućavanja lakšeg prilaza javnim prostorima i najvažnijim historijskim građevinama.

Osim toga, dovršen je i nacrt Plana upravljanja, o kojem se trenutno raspravlja s ciljem poboljšavanja koordinacije svih onih koji su odgovorni za aktivnosti preduzete u starogradskoj jezgri. Planom se predlaže novi model upravljanja kako bi se unaprijedilo planiranje i koordinacija aktivnosti usmjerenih ka boljem kvalitetu života gradskog stanovništva i privrede, garanciji dugoročne održive zaštite kulturnih vrijednosti područja.

Voditelj projektne aktivnosti

Vladimir TORBICA

Koordinatorice projektne aktivnosti

Sandra ILIĆ

Iva ŠEGOTA

Nakladnik

Istarska županija – Regione Istriana

Za nakladnika

STUDIO SONDA d.o.o. – Jelena Šimunović, Sean Poropat

Autori teksta

Uvod – Robert Matijašić

Projektne partneri

Urednik teksta

Robert Matijašić

Grafički dizajn

Studio Sonda - Tina Erman

Fotografije

Projektne partneri, Archivio fotografico della Provincia do Ferrara, Hassan Abdelghani, Gianluca Baronchelli, Luca Gavagna, Alket Islami, Stevan Kordić, Goran Lizdek, Goran Nikšić, Ubald Trkoczy, Ante Verzotti

Prijevod na bosanski jezik i lektura

Amela Šehović

Realizacija

STUDIO SONDA d.o.o., Vižinada

Projektne aktivnosti je provela Istarska županija – Regione Istriana u saradnji s partnerima:

Grad Dubrovnik - vodeći partner

Grad Split

Provincia di Ferrara

Comune di Ravenna – Museo d'arte della città

Comune di Alberobello

Fondazione Aquileia

Univerza na Primorskem - Znanstveno-raziskovalno središče

Centar za konzervaciju i arheologiju Crne Gore

Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika

Zyra Administrim Koordinim Butrint

Dimos Kerkyras

Evropsku uniju čini 28 zemalja članica koje su odlučile postepeno povezivati svoja znanja, resurse i sudbine. Zajednički su, tokom razdoblja proširenja u trajanju od 50 godina, izgradile zonu stabilnosti, demokratije i održivog razvoja, zadržavajući pritom kulturnu raznolikost, toleranciju i lične slobode. Evropska unija posvećena je dijeljenju svojih postignuća i svojih vrijednosti sa zemljama i narodima izvan svojih granica.

KONTAKT: ISTARSKA ŽUPANIJA

Upravni odjel za kulturu

Vladimir Torbica

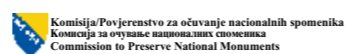
Novigrad, Mlinska ulica 4b

Tel.: +385 52 742 330

Fax: +385 52 742 332

e-mail: kultura@istra-istria.hr

www.istra-istria.hr

www.expoaus.org

Projekt je sufinanciran
sredstvima Evropske unije,
Instrument za
prepristupnu pomoć.

GRAD DUBROVNIK

CENTAR ZA
KONZERVACIJU I
ARHEOLOGIJU
CRNE GORE

Komisija/Povjerenstvo za očuvanje nacionalnih spomenika
Komисија за очување националних споменика
Commission to Preserve National Monuments

